

Ekim 2024

SİYASET BİLİMİ
ULUSLARARASI İLİŞKİLER
VE KAMU YÖNETİMİ

ALANINDA ULUSLARARASI ÇALIŞMA VE DEĞERLENDİRMELER

EDİTÖR

DOÇ. DR. SALİH BATAL

Genel Yayın Yönetmeni / Editor in Chief • C. Cansın Selin Temana

Kapak & İç Tasarım / Cover & Interior Design • Serüven Yayınevi

Birinci Basım / First Edition • © Ekim 2024

ISBN • 978-625-6172-28-9

© copyright

Bu kitabın yayın hakkı Serüven Yayınevi'ne aittir.

Kaynak gösterilmeden alıntı yapılamaz, izin almadan hiçbir yolla çoğaltılamaz.

The right to publish this book belongs to Serüven Publishing. Citation can not be shown without the source, reproduced in any way without permission.

Serüven Yayınevi / Serüven Publishing

Türkiye Adres / Turkey Address: Kızılay Mah. Fevzi Çakmak 1. Sokak

Ümit Apt No: 22/A Çankaya/ANKARA

Telefon / Phone: 05437675765

web: www.serüvenyayınevi.com

e-mail: serüvenyayınevi@gmail.com

Baskı & Cilt / Printing & Volume

Sertifika / Certificate No: 47083

SİYASET BİLİMİ,
ULUSLARARASI
İLİŞKİLER VE KAMU
YÖNETİMİ ALANINDA
ULUSLARARASI ÇALIŞMA
VE DEĞERLENDİRMELER

Ekim 2024

Editör

DOÇ. DR. SALİH BATAL

İçindekiler

Bölüm 1

GAZALİ SİYASİ DÜŞÜNÇESİNDE DEVLET, HİKMET-İ HÜKÜMET VE ADALET

Adem ÇAYLAK, Cansu KAYMAL 1

Bölüm 2

BALKANLAR'DA KADINLARIN EĞİTİMİNDE TOPLUMSAL CİNSİYET ROLLERİNİN ETKİLERİ: BATI BALKAN ÖRNEĞİ

Nurgül SARSILMAZ 23

Bölüm 3

ADNAN MENDERES VE TURGUT ÖZAL DÖNEMİ TÜRK DIŞ POLİTİKASINDA MEYDANA GELEN GELİŞMELERİN KÜRESEL ETKİ BAĞLAMINDA İNCELENMESİ

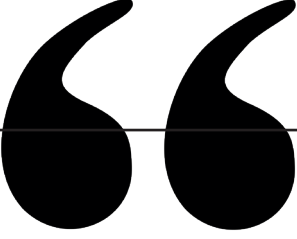
Yusuf YILDIRIM 37

Bölüm 4

DİJİTALLEŞMENİN YEREL YÖNETİMLERE ETKİSİ: KARS BELEDİYESİ ÖRNEĞİ

Sevgi KEÇELİ ERCİYAS 49

Bölüm 1

GAZALİ SİYASİ DÜŞÜNÇESİNDE DEVLET, HİKMET-İ HÜKÜMET VE ADALET

*Adem ÇAYLAK*¹

*Cansu KAYMAL*²

1 Prof. Dr. Kocaeli Üniversitesi Siyaset Bilimi ve Kamu Yönetimi, 0000-0003-3198-2353, ademcaylak@gmail.com

2 Arş. Gör. Dr. Kocaeli Üniversitesi Siyaset Bilimi ve Kamu Yönetimi, 0000-0002-9265-8779, kaymal.cansu@gmail.com

GİRİŞ

Gazâli Abbasi Hilafeti'nin simgesel iktidarıyla birlikte Selçuklu sultanının otoritesinin güçlü olduğu 11.yy'da yaşamıştır. Söz konusu dönemde büyük iç karışıklık yaşayan ve parçalanma tehlikesi ile yüz yüze kalan Abbasi Hilafeti'nin imdadına yetişen Selçuklu hanedanlığının hilafetin koruyuculuğunu üstlendiğini bilmeden Gazali'nin siyaset, devlet, hikmet-i hükümet, imametın zorunluluğu, nizam, adalet ve din ve devletin ikiz karakterine ilişkin görüşlerini anlamak ve bağlamına oturtmak zorlaşacaktır. Gazâli'nin, Abbasi Hilafeti'nin Haçlı tehdidi altında olduğu bir dönemde yaşadığını göz önünde bulundurmazsak gerekirse adaleti askıya almak adına Gazali'nin nizam, düzen, birlik, bütünlük ve devlet güvenliği üstüne yaptığı vurgular anlaşılacaktır ve abartılı görünecektir. Resmî ideolojiyi şekillendiren Sünni İslam anlayışını tehdit eden Bâtınî mezheplerin ve felsefi akımların devletin istikrarını tehlikeye düşürdüğü koşulları düşünmezsek, Gazâli'nin istikrar, düzen ve itaat üzerine yaptığı vurgular ve kaos endişesi onun mevcut sistemin ortodoks bir muhafızlığını üstlenmiş bir âlime indirgenmesiyle sonuçlanacaktır.

İslam siyasi düşünceler tarihinde en tartışmalı âlimlerden biri olan Gazâli'yi, İslam dünyasında felsefe ve düşünsel anlamda bir çöküşün başlatıcısı olarak sunulan yanlış yargılar da olduğu gibi akıldan ve ilimden hiç nasibini almamış yalın bir mü'min olarak değerlendirmek hatasında olduğuna benzer şekilde siyasal düşüncelerine ilişkin çözümlemelerde de yaşadığı dönemin koşul ve bağlamını derinlikli kavramadan Gazali'nin siyasi tutum ve görüşleri havada kalacaktır. Bununla birlikte Sünni ya da daha dindar bir bilinç dünyasına sahip olanların yaptığı gibi İslam dünyasının yetiştirdiği en büyük alim, fakih ve filozoflarından biri olarak kutsanmasında da sorun vardır. Gazâli bir filozof değildir. Zira bir filozofun sorgulamayacağı hiçbir şey olamaz. Hakikat dünyasında tartışılmaz ve kutsalların çok fazla yer ettiği bir düşünür donanımlı bir âlim olarak felsefeyi detaylarıyla bilse de filozof olamaz. O, zihin dünyası yaşadığı dönemin koşullarına göre şekillenmiş, ilmi metodolojiyi ve felsefeyi çok iyi bilen büyük bir din ve siyaset âlimidir.

Çalışmada felsefi ve kelâmî görüşlerinden ziyade Gazali'de devlet, hikmet-i hükümet, imametın zorunluluğu, nizam ve adalet gibi birbiri ile iç içe geçmiş siyasi kavram setleri analiz edilecek ve yaşadığı dönemin dini, siyasi ve toplumsal koşulları dikkate alınarak Gazali'nin siyasal düşünceleri açıklığa kavuşturulacaktır.

1. Gazâli'nin Hayatı ve Kişiliği

Gazâli, Abbasilerin halifeleri el-Kaim bi Emrillah (1030-1075), el-Muktedir bi Emrillah (1075-1094), el-Mustazhir Billah (1094-1118) dönemlerinde yaşamıştır. Ancak, Gazâli'nin yaşadığı dönem Abbasi hilafetinin gücünün, Selçuklu sultanlarının muhafazasına muhtaç olmadan ayakta kalamayacağı

bir döneme denk gelmektedir. Dolayısıyla söz konusu dönemde gücün ve otoritenin gerçek sahibi Selçuklu sultanlarıdır. Gazâlî'nin yaşadığı dönemdeki Selçuklu sultanları Tuğrul Bey (1037-1063), Sultan Alparslan (1065-1072), Melikşah (1072-1092), Berkıyaruk (1094-1104) ve Gıyaseddin Ebu Şuca Muhammed (1104-1117)'dir (Uğur, 1988, s. 5).

Resmi mezhebi Sünnilik olan Selçuklu Devleti için en büyük tehdit, dönemin Şiilik mezhebinin İsmailiye kolunun temsilcisi olan Fâtımî Devleti'nden (909-1171) gelmekteydi (Köymen, 1989, s. 10). Fâtımî Devleti, Abbasi halifeleri ile Selçuklu sultanlarının simbiyotik bir iş birliği ile güçlü bir yönetim tesis etmeye çalıştığı İslam dünyasında hem siyasi hem de itikadi açıdan bir bölünmenin en güçlü faili durumundaydı. Zaten Selçuklu Devleti'nin Abbasi hilafeti ile yaptığı iş birliğinin başlangıcı da 1040 yılında sultan ilan edilen Tuğrul Bey zamanında, Şii Büveyhi iktidarına karşıydı (Karadaş, 2004, s. 21). Bu iş birliği, Şii Büveyhi tehdidini bertaraf ettikten sonra, dinî liderliği elinde bulunduran Abbasi hilafeti ile siyasetin dünyevi iktidarını yani fiili iktidarı elinde tutan Selçuklu sultanlığı arasında güç mücadeleleri ortaya çıktı (Acar, 2000, s. 498).

Sünnilik-Şiilik çatışması, Selçukluların yükseliş döneminin son sultanı olan Melikşah'ın ve onun bilge veziri Nizamülmülk'ün bir suikastla öldürülmesine ve sonrasında ise Selçuklu Devleti'nin hızlı bir çöküş sürecine girmesine neden olmuştur. Bu dönemde bir yandan Fatımîler, diğer yandan da Hasan Sabbah'ın liderliğini yaptığı Bâtınîlik akımı sosyal ve siyasi istikrarı bitirme noktasına getirdi.

Gazâlî'nin yaşadığı dönemin diğer bir özelliği ise kültürel ikiliktir. Bu ikilik, Yunan düşünce sistemini temsil eden felsefe ile geleneksel İslami ilimler alanındadır. Platon ve özellikle Aristoteles'ten etkilenen Kindî, Farabî, İbn Sina, İbn Bâcce, İbn Tufeyl gibi İslam filozofları, Aristoteles'in "peripatetik"lerinden mülhem Meşşai felsefesinin ilk temsilcileri olmuşlardır (Uludağ, 1994, s. 218).

İslam'ın Bâtınî yorumunu savunan ekollere ve felsefi öğretilere karşı Abbasi hilafetinin temsil ettiği Sünnî İslam'ın, siyasi bölünmüşlüğe karşı ise Selçuklu Devleti'nin muhafızlığını yapan Gazâlî döneminin bir diğer önemli sorunu ise Haçlı saldırıları idi. Antakya'nın (1098) ve Kudüs'ün (1099) Haçlılar tarafından işgal edilmesi Müslümanlar arasında siyasal, sosyo-ekonomik ve sosyo-kültürel bağlamlarda ağır koşullara neden oldu (Okumuş, 2021, s. 706). Siyasi ve kültürel olarak böylesi bir çalkantılı dönemin, Gazâlî'nin siyasal düşüncesine yansımaları da onun karışıklık, kargaşa ve kaostan duyduğu endişe nedeniyle, kötü de olsa bir yönetime itaat etmenin gerekliliğine vurgu yapar nitelikte kendini gösterdi.

"Hucet-ul-İslam" (İslam'ın delili) lakabıyla tanınan Ebu Hamid Muhammed Gazâlî, H. 450/ M. 1059 yılında İran'ın Horasan bölgesinin Tûs

şehrinin Gazele kasabasında dünyaya geldi. İlk yüksek öğretimine memleketi Tûs'ta fıkıh dersi alarak başlayan Gazâlî, daha sonra Nişâbur'da Eş'arî Mektebi üstadı olan İmam-ul-Haremeyn'in talebesi oldu. 1085 yılında Haremetn'in vefatı üzerine Selçuklu Devleti'nde Sultan Alparslan ve Sultan Melikşah'ın vezirliğini yapmış olan ve Melikşah döneminde Sünni İslam akidesini yaygınlaştırmak ve güçlendirmek amacıyla Nizamiye Medreselerini kuran Nizamülmülk ile tanıştı ve onun aracılığıyla 1091'de Nizamiye Medreseleri'nde müderris olarak tayin edildi. Buradaki görevinde felsefi bilgisini derinleştirdi ve Latince'ye *Logica et philosophia* olarak çevrilen *Feylosofların Maksadı* eserini yazdı (Corbin, 2010, s. 320). Gazâlî, en önemli eserlerini Nizamiye Medresesindeki müderrislik sürecinde verdi. *El-Munkiz, el-Mustahziri, Hucetü-l Hak* gibi eserler bunlardan bazılarıdır. Ancak o sadece ilmi faaliyetlerle sınırlı kalmadı, Fatımiler tarafından desteklenen Hasan Sabbah ve sapkın olarak gördüğü filozofların düşünceleriyle de mücadele etti. Döneminin yabancı düşünce akımlarıyla istikrarsızlaşan sosyo-politik yapısının yanı sıra Haçlıların yarattığı tehdit Gazâlî'yi oldukça rahatsız etmekteydi (Çağrı, 1996).

Kelam, felsefe, tasavvuf, Bâtınlık gibi konular üzerinde çalışan Gazâlî'nin seyri-sülûku zihinsel ve ruhsal bir yorgunluk ve bunalımla sonuçlanmış olacak ki Bağdat Nizamiye Medresesi'nde başarılı, saygın ve mutlulukla geçtiği bilinen hayatını 1095 yılında bırakıp Şam tarafında inziva hayatı yaşadı (Çağrı, 1996). Ancak, Gazâlî'nin Bağdat'ı terk etmesinde, başka sebeplerin olduğuna dair düşünceler de vardır. Örneğin Black Macdonald'ın iddiasına göre Gazâlî'nin Bağdat'ı terk etmesinin sebebi Selçuklu Sultanı Berkyaruk ile arasının iyi olmamasıdır (MacDonald, 1899, s. 98). Ferid Cebir'in iddalarına göre ise Gazâlî, Bâtınî suikastlerinden korktuğu için hayatında böyle bir köklü değişiklik yapmak durumunda kaldı (Acar, 2000, s. 497). Ancak Montgomery Watt'a göre bu düşünceler isabetsizdir. Zira suikast korkusu yaşayan bir kişinin yalnız başına uzun bir yolculuğa çıkması gerçeğe yakın değildir. Watt'a göre, Gazâlî'nin uzlete çekilmesi, onun yaşadığı toplumda ahlaki bir reform gerçekleştirme isteğidir (Watt, 1989, s. 103-111).

İki yıl Şam'da kalan Gazâlî, burada *İhyâ'u Ulmü'id-Din* başlıklı Ehl-i Sünnet ve'l-Cemaat'ın kapsamlı bir ilmihal kitabı niteliğindeki meşhur eserini kaleme aldı (Çağrı, 1996) ve sonrasında Haçlılar henüz Kudüs'ü işgal etmemişken Kudüs'e gitti. On yıl boyunca Sûfi giysisinde ve insanlardan soyutlanmış olarak Kahire, Mekke ve Medine gibi şehirleri gezip ve zamanını tasavvuf ve tefekkür ile geçirdi (Corbin, 2010, s. 321). Derin bunalım ve yoğun bir iç arayışla geçen seyr-u süluk döneminden sonra 1106 yılında Nişabur'da yeniden müderrislik görevine başlayan ve 1109 yılında doğduğu yer olan Tûs'a geri dönen Gazâlî, 1111 yılında doğduğu yerde vefat etti (Çağrı, 1996).

Gazâlî'nin ilmi kişiliğinin oluşumunda yaşadığı dönemin koşullarının yanı sıra Nizamiye Medreseleri'nde yaptığı müderrislik görevinin rolü büyüktür. Her ne kadar bir filozof olarak değerlendirilemeyeceği kanaatinde ol-

sak da onun bir fakih, sosyolog, mantıkçı ve mutasavvıf yönlerini göz önünde bulundurarak büyük bir âlim olduğu gerçeğini yadsımak haksızlık olur. Mehmet Bayrakdar'a göre Gazâlî şu dört kelimeyle özetlenebilir: Şüphe, tenkit, yakîn ve aldanma (Bayrakdar, 2000, s. 236). Descartes'in gerçekliğe ulaşmak için her şeyden şüphe etmeye dayalı yönteminin Gazâlî'nin ilmi araştırmalarında kullandığı metodik şüpheden ilham aldığına dair değerlendirmeler ve karşılaştırmalar yapılmıştır (Parvizian, 2020; Zamir, 2010).

Gazâlî, sözlük anlamı "sabit olmak, durulmak, sükûnete kavuşmak, kesinliğinden şüphe olmayan hakikat" (Demir, 2013, s. 271) anlamına gelen yakîn'in anahtarı olarak şüpheyi görmüş ve bu şüphe onu kendi gündelik yaşantısını sorgulamaya götüren bir tenkitçilik zihniyeti sağlamıştır. Bayrakdar, Gazâlî'nin aldanmasından ise karşı olduğu filozofların düşüncelerini eleştirmek için kendi kavramlarını üretmek yerine, onların düşüncelerini yine o filozofların kavramlarıyla çürütmeye çalıştığını, oysa kendi kavramlarını üretmiş olsaydı çok daha büyük bir düşünür olabileceğini savunmaktadır. Örneğin, filozofların âleme kâdim demelerine karşın, Gazâlî âleme hudus derken, zaman kavramına kendi düşündüğü anlamı yüklememiş, filozofların zaman kavramını kabul ederek onlarla tartışmıştır (Bayrakdar, 2000, s. 235-236).

Gazâlî, epistemolojik bağlamda duyuların ve aklın önemini tamamen yadsımamıştır. Bilginin kaynağını duyuşsal, aklî ve kalbî/tasavvufî olarak üçlü bir biçimde sınıflandıran düşünür, aklın matematik, mantık ve tabiat bilimleri alanlarındaki yetkisini kabul etmiş olmakla birlikte metafizik problemlerin çözümünde duyuların ve aklın yetersiz kaldığına ve vahyin desteğine muhtaç olduğuna vurgu yapmıştır (Çağrııcı, 1996). İlahi hakikatlerin bilinmesi noktasında, araştırma ve çabanın değil, Allah'ın inayetinin gerekliliği noktasında Gazâlî akli devre dışı bırakmıştır (Aydınlı, 2000, s. 272).

Çok yönlü ilmî kişiliğine engin metodoloji bilgisini de dâhil edebileceğimiz Gazâlî, ilimleri şer'î ilimler ve şer'î olmayan ilimler olarak ikili bir biçimde tasnif etmiştir. Şer'î ilimler, hesap gibi akıl ile tıp gibi tecrübe ile veya lügat gibi işitmekle bilinmeyip yalnızca vahiy ve nübüvvet ile öğrenilen ilimlerdir. Şer'î olmayan ilimler ise, mahmûd, mezmûm ve mübâh olmak üzere üçe ayrılır. Mahmûd dünyevî ilimlerden tıp, hesap, rençberlik, dokumacılık, siyaset gibi toplumun devamlılığı için farz-ı kifayedir. Mezmûm ilimlerin ise dinde yeri yoktur. Buna örnek olarak büyücülük verilebilir. Mübâh olan ilimlere gelince, bunlarla aşırıya kaçmamak suretiyle iştigal edilebilir. Şiirler, eski tarih anlatılarını öğrenmek mübâh ilimler kategorisindedir (Gazâlî, İhya Cilt 1, 1985, s. 48-49).

Gazâlî'ye göre şer'î ilimler usul, furû, mukaddimat ve mütemmimat olmak üzere dörde ayrılır. Usul ilmi kitâb, sünnet, icmâ ve sahabenin yolunu içerir. Furû ilminin ise, dünya işlerinin tanzimi ve ahiret işlerinin tanzimi ile ilgili iki kısmı vardır. Mukaddimat, Kur'an ve hadislerin anlaşılmasına

yarayan lugât ve nahv gibi ilimlerdir. Mütemmimat ise tefsir, kıraat, usul-i fıkıh gibi tamamlayıcı nitelikteki ilimlerdir (Gazâlî, İhya Cilt 1, 1985, s. 50-51).

Gazâlî, din ve dünya işlerinin birbirlerine bağlılığını şu sözlerle ifade etmiştir (Gazâlî, İhya Cilt 1, 1985, s. 39).

İnsanların maksadı din ve dünyalıkta toplanır. Din'in nizâmı ise; dünyanın nizâmına bağlıdır. Çünkü dünya, ahiretin tarlasıdır. Dünya; kendisini ebedi bir vatan tanıyanları değil, bir köprü ve bir misafirhane kabul edenleri, Allah'a ulaştırın bir vasıta. Dünyanın nizam ve imareti ise insanların çalışmalarına bağlıdır.

Dünyevî yaşantı ile uhrevî yaşantıyı böylesine iç içe kabul eden düşünür, şer'i ilimlerin, dünyevî ilimlere yardımcı olduğu görüşündedir. Din ve ahlak olmaksızın, dünyevî ilimler temelsiz ve faydasız hâle gelir. Bunun için Gazâlî'ye göre en önemli şer'i ilimler, ilmî bâtinî olarak marifetullah adını da verdiği ve kalplerin ve nefsin terbiyesini içeren mükâsefe ile takvâ, kanaat, cömertlik gibi zâhirî olarak davranışları yönlendiren muameledir (Gazâlî, İhya Cilt 1, 1985, s. 57-59). Bu bağlamda Gazâlî terminolojisinde şer'i ilimler, özellikle dünyevî bir ilim olan siyasetin olmazsa olmaz temeli sayılmaktadır.

Gazâlî, oldukça üretken bir alim olarak dört yüze yakın eser bırakmıştır (Orman, 1986, s. 53). Siyasetle doğrudan ya da dolaylı bağlantılı olan en önemli eserleri şunlardır: *el-Münkiz Mine'd-Dalâl, İhya'u Ulumid-Din, Tibru'l Masbuk fi-Nasihatu'l Mulük (Yöneticilere/Meliklere Altın Nasihatler), Sırrü'l Alemeyn (İki Cihanın Esrarı), Kitap el-Mustazhiri, Fatihatü'l Ulüm (İlimlere Giriş), Kimya-yı Saadet (Saadet Kimyası), el-İktisad fi'l İtikad (İmanda İtidal), Kitabü'l Veciz.*

2. Gazâlî Düşüncesinde Devlet

Organizmacı bir toplum anlayışına sahip olan Gazâlî, insan ile devlet arasında özdeşlik kurar. Nasıl ki insanın amacı zarurî ve hâcî (zaruri olmayan ancak insanın rahatını tatmin eden ihtiyaç) ihtiyaçlarını aşmak ve geçici bir mekân olan bu dünyadan göçtükten sonra âhirette cennete kavuşmaksa, aynı şekilde devlet de ihtiva ettiği toplumun dünyevî ihtiyaçlarını gözetirken onları ahirette de kurtuluşa erdirmelidir. Gazâlî düşüncesindeki insan vücudu ve devlet özdeşliği Eski Yunan düşüncesindeki Platoncu ve Aristotelesçi kalıptan beslenerek gelen İbni Sina ve Farabi geleneğinde etkili olan İslam siyaset felsefesinin klasik organizmacı toplum yapısına benzemektedir. Gazâlî, insanların duyu organlarını toplumdaki işçi ve zanaat erbabına, kas ve sinirlerini koruyuculara (askerî tabaka), kalbi şeriatı adalet ve şefkatla uygulayan hükümdara, akli ise sağduyusuyla hükümdarı yönlendiren mekanizmaya benzetir (Korkmaz, 1995, s. 38).

Gazali düşüncesinde siyaset, devlet işlerini yürütürken düzeni bozanlara karşı güç kullanmak suretiyle iktidarın otoritesinin kararlılığını göstere-

rek, nizam ve güvenliği tesis etmektir (Mücahit Tevfik, 1995, s. 150). Gazâlî, siyasete dair kendi tanımını, klasik İslam düşüncesinde siyaset uygulamak anlamına gelen ‘tedbir’ kavramından mülhem, “*dünya işlerine ait saltanat tarafından maslahata binaen kabul olunan tedbirler*” (Gazâlî, el-Munkızu Min-Ad-Dalâl, 1960, s. 37) olarak hülasa etmiştir. Gazâlî’nin savaş konusundaki tutumu son derece gerçekçi ve rasyoneldir. Savaşsız çözülebilecek devletlerarası bir mevzuu, savaşarak çözümenin ülkenin ekonomisini çökerteceğini ve masumların canlarına mal olacağını vurgulayan Gazâlî, Aristoteles’in “*başkasının elinde savaşsız ve silahsız çözümlenen bir iş, senin elinde savaş ve silahla hallolandan daha hayırlıdır*” sözünü hatırlatmıştır. Bununla birlikte Gazâlî, en kötü ihtimal olan savaşa her an hazırlıklı olunması gerektiğini, bunun için erzak toplanması ve harp aletleri depolanması gerektiğini ve askerlere sürekli savaş tatbikatı yaptırılması gerektiğini ifade etmiştir (Gazâlî, el-Munkızu Min-Ad-Dalâl, 1960, s. 121-122).

Gazâlî’nin devlet anlayışı, siyaset ve hikmet-i hükümete yaklaşımı bağlamında imametin zorunluluğu (vücûbu’l-imame) ve adalet kavramlarına getirdiği yaklaşım çerçevesinde daha iyi anlaşılabilir. Bu bakımdan Gazâlî’nin siyaset teorisi ele alınmadan devlet anlayışı ete kemiğe bürünmeyecektir.

3. Gazâlî’nin Siyaset Anlayışı

Gazâlî, siyaseti Aristoteles ve Meşşai filozofları gibi insanın toplumsal bir varlık olmasıyla ve tekâmüle (yetkinliğe) ancak düzenli bir toplum içinde yaşamasıyla vasil olabileceğine dair bir düşünceyle temellendirir. O, siyaset düşüncesinin merkezine insanı yerleştirir ve yaratılış olarak insanı, hayvan ile melek arasında bir yere koyar. Zira bir organ olarak kalbin maddi varlığı, şehvet, gazap ve yaşamını sürdürme çabası hayvanlarda da vardır. Ancak insanda farklı olarak, dünyayı ve ahiret ile alakalı gerçekleri bilmek anlamında ilim, doğru ve yanlıştan birini seçmek anlamında “irade” bulunmaktadır. Melekler ise bütün varlıklarıyla Allah’a hizmet ederler. Bu bakımdan insan, hayvan ile melek arasında kendine has bir yaradılışa sahiptir (Gazâlî, İhya Cilt 1, 1985, s. 17-21).

Dünya hayatı ve ürünleri ürünleri ancak ahiret için toplanacak bir tarla olduğu ve gelip geçici olduğu düşüncesiyle siyaset, her ne kadar insanların bu dünyadaki yaşantılarını düzenleme praksisini içeren bir bilim olsa bile şer’i ilimlerle sıkı sıkıya bağlıdır. Gazâlî bu hususu şu şekilde dile getirir (Gazâlî, Yöneticilere Altın Öğütler, 2004, s. 124):

Din ve sultan, ikiz kardeş gibi, birbirinden ayrılmaz iki şeydir. Bunun için devlet başkanının dine ehemmiyet vermesi, kötü düşüncelerden, dine sokulan bidatlerden, din tarafından hoş karşılanmayan işlerden, şüpheli şeylerden ve dinine zarar verecek bütün hâl ve hareketlerden sakınması (ve sakındırması) gerekir. Eğer emri altındaki yerlerde, dinine, mezhebine it-

hamda bulunan birisi bulunursa, onu huzuruna çağırarak ikaz etmeli, gerekirse caydırıcı tedbirlerle cezalandırılmalıdır. Eğer tövbe edip pişman olursa bağışlamalı, değilse; onu ülkeye getireceği sapıklık ve bid'atları temizlemek ve İslam'ın yüceliğini muhafaza etmek için, onu sınır dışı etmelidir veya cezalandırılmalıdır.

Otoritenin tev'em (ikiz) karakterinden yola çıkarak çifte otoritenin varlığını kabul etmekle birlikte dünyevi iktidarı dinin hizmetine vererek eşitlemeye çalışan Gazâlî, siyaseti de iktidarın kimin elinde bulunduğunu gözettiği çerçevede dört kısımda incelemiş ve bu dörtlü tasnifinde halife/imamların siyasetiyle melik/sultanların siyasetini aynı kategoriye koyarak eşitlemiştir. Bu tasnife göre ilk sırada ve en üstün siyaset olan peygamberlerin siyaseti yer alır. Peygamberlerin siyaseti, Gazâlî'nin kendi tabiriyle "*avam ve havas, bütün insanların zâhir ve bâtınlarına hükmetmeleridir*". İkinci mertebede ise halife, melik ve sultanların siyaseti yer alır ki Gazâlî, bu siyasetin yalnız zâhire hükmettiğini, bâtına tesir etmediğini ifade etmiştir. Zira fıkha dayanan şeriat, yalnız zâhire hükmeder. Üçüncü mertebede "*Allahu Teâlâyı ve dinin bilen, peygamberlerin vârisi olan âlimlerin siyaseti*" yer alır ki "*bunlar hiçbir sınıfın zâhiri işlerine karışmayıp kimseyi zecr ve men'edemeyecekleri gibi umum insanlar da kendilerinden istifade edemez. Ancak münevver tabakanın bâtınına hitâb edebilirler*". Dördüncü ve son mertebede avamın bâtınına hitap eden ve hiçbir âlimlere benzer şekilde yaptırım gücü ve yetkisine sahip olmayan vaizlerin siyaseti vardır (Gazâlî, İhya Cilt 1, 1985, s. 40-41). Görüldüğü gibi Gazâlî olması gerekeni, hâlihazırda olana göre şekillendirmeyi ustaca başarabilmiş ve imametın zorunluluğunu dönemin koşullarına göre, güçlü bir sultanın siyasetiyle donatılmış ve bu siyaset kendisinin hizmetine sunulmuş bir halife-nin zorunluluğuyla açıklamıştır.

Gazâlî'nin siyaset anlayışında "itaat" ve "istikrar" hayati öneme sahiptir. Bir devletin istikrarlı olabilmesi için iktidarın, yönettiklerine karşı ve yönetilenlerin de iktidara karşı vazifeleri vardır. Gazâlî'ye göre, kulun efendisine itaati, yönetilenlerin yönetenlere itaati, tıpkı kullarının Allah'a itaati gibidir. Gazâlî düşüncesinde itaat, mü'minin sahip olması gereken en temel erdem konumuna yükseltilmiştir. Nisa suresinin 59. ayetini Gazâlî yer yer hatırlatır (Gazâlî, Bâtınîliğin İçyüzü, 1993, s. 3): "*Ey iman edenler! Allah'a, Resulüne ve sizlerden olan emir sahiplerine itaat edin*". Din ve siyasetin ikiz kardeş olması çerçevesinde, dünyevî bir ilim olan siyasetin pratik hayata yönelik işlerinin belli bir düzen içinde istikrarlı bir biçimde yürütülebilmesi için din imdadına koşmuştur. Hükümdara adaleti emreden din, halka itaati emretmiştir. Gazâlî'nin, halkın hükümdara itaati ile Allah'a itaat arasındaki ilişkiyi nasıl özdeşleştirdiğine ilişkin bir başka örnek ise şu şekildedir (Gazâlî, Bâtınîliğin İçyüzü, 1993, s. 115-116):

(...) imamın gücünü sağlamak için halk hakkında şart koşulan itaat kölelerin efendileri hakkında şart koşulan itaatların; mükelleflerin Allah ve

Peygamberine farz olan itaatlarından daha fazla mükellefiyet getiren bir şey değildir. Kölenin efendisine itaat etmekteki durumu da kulların Rablerine itaatteki durumu da daima iki şık halinde görülür. Muvafakat ve muhalefet. Böyle olmamış olsaydı mükellefler de itaat edenler ve isyan edenler diye ikiye ayrılmazlardı ve onlar Allah'a itaatın farz, muhalefetin haram ve mekruh olduğuna inandıkları müddetçe hiçbir zaman İslam dairesinden çıkıp İslam'a saygısızlık yapmış sayılmazlar. İşte bu iktidar sahibine itaat konusundaki ciddi olarak üzerinde durulması gereken durumdur. Çünkü onlar her ne kadar itaati gerekli emirlerden bir emre muhalefet etmişlerse de bu muhalefetin kötülük ve muvafakatın da iyilik olduğuna inandılar. Bunun için sen onların, isterse organ kesmiş olsunlar, emri hiçe saymak suretiyle akidelerini değiştirme durumunda olmadıklarını görürsün (...)

Gazâlî, Allah her kime sultanlık hakkı vermiş ve onu kendi gölgesi kılmışsa (zıllullahı fi'l-alem/arz), diğer insanlara düşenin ona itaat ve muhalefet beslemek olduğunu, ona karşı isyan etmenin ve çekişmeye gitmenin caiz olmadığını (Gazâlî, Yöneticilere Altın Öğütler, 2004, s. 63) söyleyerek kutsal saydığı hükümdarlığa karşı muhalefetin kapılarını kapatmıştır. İstikrarlı bir siyaset için hükümdarın vazifesi adalet, halkın vazifesi ise itaat olarak tayin edilmiş ve iki tarafında vazifesini ihmal ve ihlal etmesi caiz görülmemişse de hükümdar adalet vazifesini hakkıyla ifa edemez ve zalim bir hükümdar olur ve bu şekilde ölürse, ahirete bir günahkâr olarak gidecek ve hesabı Allah'ın azabıyla öte dünyada görülecektir. Oysa yönetilenler için durum daha farklıdır. Zira yönetilenler itaat etmedikleri takdirde hem dünyevî olan devletin iktidarına karşı geldikleri için hukukî bağlamda suçlu sayılmakta ve bozguncu, muhalif, fitneci, sapkın olarak hükümdarın gazabına uğramakta iken, hem de dinî bir nassa karşı gelmesi anlamında öteki dünyanın günahkârlarından sayılmış olmaktadır. Diğer bir deyişle, adil olmayan hükümdarın cezalandırılacağı tek makam Allah katı olarak uhrevî iken, muhalif bir kulun cezalandırılacağı makam hem sultanın dünyevî makamı hem de Allah'ın uhrevî makamı olmak üzere iki kademelidir. Nitekim Gazâlî, hiçbir eserinde zulmeden bir hükümdara karşı hak aramanın ve muhalefetin imkânından bahsetmemiştir. Dolayısıyla Gazâlî'nin siyaset ve yönetim kavramsallaştırmasında kötü ve zulüm dolu bir yönetime karşı direnme hakkı söz konusu olmayıp oluşabilecek bir muhalefetin devletin bekâsını tehlikeye düşüreceği endişesiyle klasik Ehl-i Sünnet siyaset geleneğinde sabır ve tahammüle dayanan muhalefet anlayışına uygun bir şekilde Gazâlî de yönetilenlere sabır ve tahammül tavsiye ederek zulme karşı direnmeyi ve muhalefeti fitne ve bozgunculukla özdeş tuttuğu için kötülükleri Allah'a havale ederek yönetilenlere kaderci ve teslimiyetçi bir perspektif sunmuştur. Gazâlî'nin bu tutumu, İbn Teymiyye'ci bir terminoloji ile söylemek gerekirse (İbn Teymiyye, 1999, s. 150)¹ kötü bir yönetimi bile yönetimsizlikten daha tercih edilebilir tuttuğu siyasi perspektifi çerçevesinde anlaşılmalıdır.

1 İbn Teymiyye, şunları yazmıştır: Zalim bir imamla kırk yıl, sultansız bir geceden daha iyidir.

4. Gazâlî Düşüncesinde Hikmet-i Hükümet: İmamet'in Zorunluluğu

Gazâlî'ye göre toplumu yönetecek bir devlet başkanının varlığı anlamında bir imamın tayini vaciptir. Her şeyden evvel, imamın vacipliği aklın ötesinde vahiy ile emredilmiştir (Gazâlî, İtikad'da Orta Yol, 1971, s. 175). Hz. Muhammed'in vefatından sonra, dinî ve siyasî düzenin devamı için derhal bir imam seçilmesinin zorunlu kılınması, imamet'in vacipliğini dinî bir nass hâline getirmiştir (Rosenthal, 1996, s. 58). Ancak Gazâlî, devletin başında bir imam olmasının faydalarının veya bunun terkedilmesinin zararlarının akılla bilinebileceğini ifade etmiştir. Dünyadaki nizamın sağlanması ve toplumun ahiretteki mutluluğa yönlenebilmesi için, diğer bir deyişle dinin ve dünyanın nizamı için imamet zorunludur (Gazâlî, İtikad'da Orta Yol, 1971, s. 175-177). Bununla birlikte, din temeldir ve sultan koruyucudur. Bu düşünce İslam'da din ve siyasetin birlikteliğini savunan klasik Sünnî doktrindir. Şunu da unutmamak gerekir ki, dünyevi bir mesele olan siyasetin en başındaki sultan, nihai amaca götüren aracı elinde bulundurur. Nihai amaç ise ahiretteki saadet olduğu için öncelikli hedef dinin nizamı olmalıdır. Dinî nizam ise kargaşa içindeki bir dünyada sağlanamaz. Dolayısıyla, dinin doğru düzgün bir biçimde yaşanabilmesi için toplumu yaşanabilir kılacak bir imam/hükümdar kesinlikle gereklidir (Rosenthal, 1996, s. 58).

İmamet'in akli ve şeri olarak vacip olduğunu ispatladıktan sonra Gazâlî, gelişigüzel bir biçimde imam seçilemeyeceğini ve herkesin böyle bir yetkiye sahip olmaması gerektiğini ifade eder (Gazâlî, İtikad'da Orta Yol, 1971, s. 178). Buna göre devlet başkanı yani imam olacak bir kişide ergenlik, akıl, hürriyet, erkek olmak, Kureyş soyundan gelmek, görme ve işitme bozukluğunun olmaması gibi doğuştan gelen özellikler yanında; necde (yiğitlik), kifaye (idare etme kabiliyeti), tefekkür ve tedebbür (derin düşünebilmek), meşveret, vera (takva sahibi olmak) ve son olarak da ilim gibi sonradan edinilen özellikler gerekmektedir (Gazâlî, Bâtîniğin İçyüzü, 1993, s. 113-121).

Yaratılıştan gelen özellikler olarak Gazâlî'ye göre erişkin olmamış bir çocuk için bir mecnûn için veya bir köle için imamet akdi yapılamayacağı gibi, *"isterse bütün olgunlukları ve müstakil olma sıfatlarını toplamış olsun. Kendisine kadılık makamı bile verilmezken hükmedilecek konuların çoğunda şahitlik bile yaptırılmazken bir kadının imamet makamı için aday olması nasıl olabilir?"* Gazâlî, Hz. Muhammed'in "İmamlar Kureyş'tendir" sözü sebebiyle imamet için Kureyş nesebinden olmayı da zorunlu görür (Gazâlî, Bâtîniğin İçyüzü, 1993, s. 114).

Kazanılmış özelliklerden necde, cihad yapma gücünü, yiğitliği ve cesareti ifade eder. Bu, daima devletin başı olan halife/imamın bir özelliği olsa da Gazâlî içinde yaşadığı dönemde Abbasi halifesi el-Mustazhır'ın koruyuculuğunu üstlenmiş Selçuklu sultanının necdetiyle karşı karşıyadır. Bu durumda Gazâlî, Türkleri hilafetin sadık yardımcıları olarak düşünmek ister (Rosent-

hal, 1996, s. 59). Gazâlî, bu konuda şunları ifade etmiştir (Gazâlî, Bâtınîliğin İçyüzü, 1993, s. 115):

Yiğitlikten şu kastedilmektedir (...) Azgınların, isyancıların bastırılması için; kâfirler ve dinsizlerle mücadele etmek, fitnelerin yangınını söndürmek için; sıkıntıların kaynaklarını, şerleri ortaya çıkarmadan ve zararları yayılmadan kurutmak için yeterli derecede taraftar ve destekleyicilere sahip olması demektir. İşte yiğitlikten maksat budur. Bu, Mustazhır'ın işgal ettiği kutsî makam için hasıl olmuştur. Şu asrımızda güç, kuvvet yaratılmışlar içinde Türk'e verilmiştir. Allah Teâlâ da onları onun (el-Mustazhır) dostluğu ve sevgisi ile ululamıştır (...)

Kifayet ise manası zor ve karmaşık işlerde gerçek maslahata ulaşmak anlamına gelir. Bu noktada Gazâlî, akıllı ve sağduyulu bir vezire danışılması gerektiğini ifade etmiştir (Gazâlî, Bâtınîliğin İçyüzü, 1993, s. 117). Yiğitlikte Türkler'e, kifayette ise vezirlerin bilgeliğine dayanmayı tavsiye eden Gazâlî, ilim sıfatını da imamın siyasi iktidarının kurucu bir unsuru olarak görmüştür. İctihad gücünden yoksun olan bir halifenin ulemanın görüşüne danışması da Gazâlî açısından halifenin ilim ile tedbiri anlamına gelir. İctihad gücünden yoksun bir halifenin görevden uzaklaştırılması ve yerine bu şartı haiz birinin getirilmesiyle devletin istikrarına hanel gelebileceği için, Gazâlî, önceki otoriteye bağlı kalmak anlamında taklidi uygun görmüştür (Gazâlî, Bâtınîliğin İçyüzü, 1993, s. 114). Rosenthal'a göre bu, şeriatın gevşek bir yorumdur ve bu durumda din, devletin ikiz kardeşinden ziyade üvey kardeşine benzer. Zaten bu gevşek uygulamayı Gazâlî, vera yani takvayı öne sürerek telafi etmek ister. Diğer üç özellik kamu yararıyla ilgili olduğu halde, vera kişiseldir (Rosenthal, 1996, s. 60).

Teoride bir imamın/halifenin otoritesini kabul eden Gazâlî, yaşadığı dönemin koşulları nedeniyle teoriye fazla sadık kalamamıştır. Bu manevranın iki nedeni olduğu kabul edilebilir. Birincisi Gazâlî'nin kaos korkusudur. Kendisinde necdet, kifayet ve bilgelik, ilim gibi vasıflar bulunmayan bir halife başta olsa bile onun yerine başka bir halifenin geçirilmesi toplumsal ve siyasi bir istikrarsızlığa yol açabilir. Bunun için Gazâlî, bu sıfatlardan yoksun bir halifenin Türkler'den necdeti, vezirden bilgeliği ve ulemadan ilmi ödünç almasını tavsiye etmektedir. İkinci neden ise yaşadığı dönemde fiili iktidarı elinde tutan Selçuklu sultanlarının varlığıdır. Nitekim Gazâlî, zamanın koşullarının farkındalığı ile Selçukluların fiili iktidarını kabul etmiş ve Kureys soyundan gelmesi gereken halifeyi, Türk sultanının ataması gerektiğini de kabul etmiştir. Gazâlî bu konuda şunları söylemiştir (Gazâlî, Bâtınîliğin İçyüzü, 1993, s. 111-112):

(...) Güçlü, itaat edilen ve kendisi ile yarışılmayacak sözü geçkin, o bir tarafa meyledince kitleler de onun arkasından o yöne yönecek ve kendisine kendini bilmeyen, başına gelecek felaketi hesap edemeyenin dışında mu-

halefet eden birinin bulunmadığı tesirli biri ise bir tek şahsın imama beyan akdinde bulunması bile yeterlidir. İşte bu sıfatları haiz itaat edilen, kendisine tabi olunan bir tek şahsın beyat etmesi kafidir. Çünkü onun muvafakatı kitlelerin muvafakatı demektir (...)

Dünyevî işlerin sorumluluğu noktasında, fiili iktidarda sultanı yetkili gören Gazâlî, sultanı imama/halifeye bağlı kalan ve onun ayrıcalıklarını sağlayan, Cuma hutbesinde halifenin adını anan ve halifenin adını taşıyan sikkelere bastıran, halifenin dini otoritesini kabul etmiş hükümdarlar olarak görür (Rosenthal, 1996, s. 62). Bu, Hıristiyan teopolitiğinin çifte kılıç nazariyesini andırır bir biçimde Papa'nın temsil ettiği Kilise'nin tartışılmaz dinî otoritesinin kılıcının yeryüzündeki kral tarafından kullanılmasına benzer niteliktedir. Ancak aralarında çok önemli bir fark vardır: Hıristiyanlar Kutsal Roma Germen İmparatorluğu pratiğinde krallara Kilise'nin taç giydirmesi pratiğine sahipken, Gazâlî, de facto gücün dünyevi iktidarını fark edebilmiş ve doğuştan gelmesi gereken şartları haiz olduğu takdirde halifenin, sultan tarafından atanmasını ve sultanın halifenin temsil ettiği dine ve dolayısıyla hilafete hizmet etmesi gerektiğini ifade etmiştir. Modern bir terminolojiyle ifade etmek gerekirse, devletin baskı aygıtı olma vazifesi sultan, devletin ideolojik aygıtı olma yetkisi ise halifeye verilmiştir.

Gazâlî'nin siyaset düşüncesinde hükümdarın vazifesi sadece halkın dertlerini kendi derdi edinen, şefkatli ve adil bir hükümdar olmak değil, ülkesindeki istikrarı da sağlamaktır. Bu istikrar ise, ülkenin imar ve bayındırlık işlerinden toplumsal uyuma, nizamdan kamu görevlerinin eksiksiz yerine getirilmesine kadar çok geniş bir alanı kapsar.

Yöneticilere Altın Öğütler eserinde Gazâlî, dünyanın mamur olmasının, harap olmamasının devlet adamlarının/sultanların yetki ve sorumluluğu dahilinde olduğunu ifade etmiştir. Sultanların yönettiği toprakları güzelleştirmesi, öldükten sokra hayırla anılmaları için de önemlidir. Hem kamu düzenini sağlamak hem de arkasında güzel eserler bırakabilmek için hükümdar topraklarını imar etmeli, konutlar yapmalı, toprakları ziraate elverişli hâle getirmeli, doğal kaynakları işletmeli ve su kaynakları bulmalıdır. Ayrıca Gazâlî'ye göre, halkın maişetini sağlamak ve temel ihtiyaçlarını kolayca temin edebilmesini garanti altına almak da hükümdarın kamu düzeninin devamı için en önemli vazifeleri arasındadır. Kıtık veya fiyatların aşırı pahalılaşması gibi durumlarda insanların yeme, içme, barınma gibi temel ihtiyaçlarını hükümdar gerekirse devlet hazinesinde karşılanmalıdır. Aksi takdirde kötü giden durumdan istifade etmeye çalışan karaborsacılar türer, sultanın adı kötüye çıkar ve halk ona beddua eder (Gazâlî, *Yöneticilere Altın Öğütler*, 2004, s. 64-113).

İstikrarın sağlanması için bir diğer önemli mesele ise Gazâlî'ye göre, hükümdarların bozgunculara fırsat vermemeleri vazifesiyle ilgilidir. Buna göre

hükümdar uyanık ve işleri tahlil eden, işlerin sonu hakkında fikir sahibi olan biri olmalı ve yanında böyle temsilcileri çalıştırmalıdır. Hükümdar, memleket işlerini bozan, idareye karşı ayaklanan ve sultanın ve devletin sırlarını ifşa edip casusluk yapan kimselere karşı affedici olmamalıdır. Gazâlî'ye göre sultanın adaleti, halkından güzel işler yapanları mükafatlandırması ve çirkin fiillerde bulunanları engelleyip cezalandırmasında tecelli eder. Sultanın vazifelerinden biri insanları iyiye yöneltmesi, günahı ısrar edenlere müsamaha göstermemesidir. Eğer sultan, bozguncuların önünü alamayıp kendi hâllerine bırakırsa devletin düzeni de bozulur (Gazâlî, Yöneticilere Altın Öğütler, 2004, s. 74-109).

Sultanın sahip olması gereken ilk sıfat olan yiğitlik manasına gelen necdet, sultanın isyanları bastırma yeterliliğini de kapsamaktadır. Gazâlî'ye göre necdet, azgınlığın, isyancıların bastırılmasını, kâfirler ve dinsizlerle mücadele edilmesini, fitnelerin sona erdirilmesini, şerhlerin meydana gelmeden, zararların yayılmadan kurutulmasını ifade eder (Gazâlî, Bâtınıliğin İçyüzü, 1993, s. 115).

Gazâlî'ye göre ülkede istikrarın sağlanabilmesi, sultanın tek başına sarf edeceği bir çabayla mümkün değildir. Kaos ve kargaşanın olmadığı, istikrarlı ve işlerin belli bir nizam içinde yürütüldüğü bir ülkenin hükümdarının adaletle yönetip hükmetmesi gerekirken, yönetilenlere düşen vazife itaat etmektir. Hükümdara adalet, uyruklara ise itaat açık bir dinî emir, nasıttır. Gazâlî, emre itaatın önemini ve isyan ve muhalefetin kötülüğünü çeşitli eserlerinde sıklıkla vurgulamıştır. Bunlardan birisinde bu durumu şu şekilde izah eder (Gazâlî, İki Madnûn, 1988, s. 27):

Ne zaman bir kul, efendisine, onun arzu ve isteğine uyar; onun kendi iyiliği için verdiği emirlere riâyet ederse, hem o emre ve onu verene saygı göstermiş, hem de bu yüzden elde ettiği iyilik ve nimetin kadrini bilmiş, yani şükreden kullardan olmuştur. Şâyet emre muhâlefet eder de ondan doğacak nimetleri elde edemez ise, onun bu muhalefeti, düpedüz saygısızlık, ahmaklık ve nankörlük olur.

Bütün bunlar, Gazâlî'nin siyaset düşüncesinin uhrevi temelde tasarlandığını ve ister halife ister sultan olsun dünyevi yöneticilerin Allah'ın evrendeki konumu neyse yeryüzünde benzer bir konumu haiz olduklarını gösterir. Kullar nasıl ki dünyevi ve uhrevi sulh, selamet ve saadetleri için Allah'a itaat etmeleri ve şükretmeleri gerekli ise yönetilenlerin de dünyevi ve uhrevi saadetleri için sultan ve halifeye koşulsuz itaat etmeleri elzemdir. Başka bir deyişle yöneticilere itaat eden bir yönetilen nankörlükten kurtulan ve şükreden bir kul olacaktır. Bunun yolu da yöneticilere muhalefet etmeden itaat etmekten geçmektedir.

5. Gazâlî Düşüncesinde Adalet

Gazâlî'nin siyaset düşüncesinin temel unsurlarından biri olan adalet, "iman ağacının dallarından biridir" (Gazâlî, Yöneticilere Altın Öğütler, 2004, s. 22). Adalet kavramını zulmün tezatı olarak kullanan Gazâlî *Yöneticilere Altın Öğütler* eserinde, sultana şöyle seslenir (Gazâlî, Yöneticilere Altın Öğütler, 2004, s. 23):

Ey sultan! Önce, insanları idare etmenin kıymetini biliniz; onun tehlikelerini de öğreniniz. Çünkü liderlik büyük bir nimettir. Eğer onu hakkıyla yerine getirirseniz, kendisinden sonra başka mutluluk düşünilemeyen bir saadete ulaşırsınız. Şayet onun hakkını yerine getirmeyip zulümden geri durmazsanız, kendisinden sonra ancak kafirliğin olabileceği bir bedbahtlığa düşersiniz.

Gazâlî, aynı eserin devam eden *satırlarında* şu hadisi hatırlatır (Gazâlî, Yöneticilere Altın Öğütler, 2004, s. 23): "*Sultanın bir günlük adaleti, Allah'a (c.c) karşı yapacağı yetmiş yıllık nafile ibadetinden daha üstündür.*" Bununla birlikte, sultanların adaletle insanları sevk ve idare etmesi, Allah'a yaklaşmalarının ve Allah'ın rızasını kazanmalarının yollarından biridir (Gazâlî, İhya Cilt 1, 1985, s. 65). Gazâlî, adaletle hükmetmeyen ve kuvvetliyle zayıf arasında ayrımcılık gözeten bir sultanın, kıyamet gününde azaba uğratılacağını yine hadislere dayanarak ifade etmiştir (Gazâlî, Yöneticilere Altın Öğütler, 2004, s. 26). Bu da adaletle hükmetmeyen ve zulmeden bir sultan/halifenin cezasının dünyada değil, ahirette verileceğini savlamaktan başka bir sonuç üretmemiştir.

Gazâlî'ye göre, adil olmanın ve insafli olmanın en önemli yollarından biri, devlet başkanının âlimlerin görüşlerine başvurması, nasihat dinlemesi ve dünyaya aldanmış kötü âlimlerden sakınmasıdır. Gazâlî'ye göre hükümdarı adil kılacak ulema, ona övgü yağdırıp boş vaatlerle aldatmaz, hükümdarların elindeki dünya malına sahip olmak için hükümdarları memnun etmeyi gözetmez (Gazâlî, Yöneticilere Altın Öğütler, 2004, s. 30). Sadece sultanın zulmetmemesi ve adil olması da tüm mülkte adaletin tesis edilmesi için yeterli değildir. Sultanların hizmetçilerini, yakınlarını, görevlilerini ve kapılarını bekleyenleri de terbiye edip güzelleştirmeleri gerektiğini söyleyen Gazâlî, Tevrat'ta geçen şu ayeti vurgulamıştır: "*Sultan, memurlarının yapmış olduğu zulmü bildiği hâlde susarsa, bu zulüm sonuçta ondan bilinir; kendisinden hesap sorulur ve cezalandırılır*" (Gazâlî, Yöneticilere Altın Öğütler, 2004, s. 35). Gazâlî, Tevrat alıntısıyla zulümden sorumlu hükümdardan hesap sorulacağını ve cezalandırılacağını vurgulamasına rağmen bu hesap sorma ve cezalandırmanın dünyada olup olmayacağı konusunda sessiz kalır. Gazâlî'nin siyasetle ilgili doğrudan ve dolaylı yazdıklarının tümü dikkate alındığında, hükümdar keyfi yönetim gösterse de devletin bekâsı, dünyanın ve dinin nizamı, istikrar ve düzenin korunması ve kaos olmaması adına adil olmayan

hükümdarın cezalandırılacağı dünyevi bir makam yoktur. Hükümdarın cezalandırılacağı tek makam Allah katı olup o da ahirete havale edilmiştir.

Gazâlî, adaleti birbiriyle ikiz kardeş olarak gördüğü dinin ve devletin temeli olarak kabul etmiştir. *Yöneticilere Altın Öğütler* eserinde, Nizamül-mülk'ün Siyasetname isimli eserinde hadis olduğu zikredilen “*Mülk küfür ile devam eder ama, zulüm ile devam etmez*” (Nizamü'l-Mülk, 1941, s. 15) sözünü hatırlatmıştır. Hatta kafir olan Mecusilerin dört bin sene boyunca dünyaya hükmettiklerini vurgulayan Gazâlî, bunun sebebini dinlerinde ve milletlerinde zulmü ve haksızlığı caiz görmemeleriyle açıklamıştır. Gazâlî'ye göre, adaletli lider kullar arasında adil davranan, zulümden ve fesattan sakınandır. Zalim liderin ise saltanatının ve mülkiyetinin devam etmesi mümkün değildir (Gazâlî, *Yöneticilere Altın Öğütler*, 2004, s. 63-66). Aslına bakılırsa Gazâlî, bu türden değerlendirmeleriyle mülkün temelini din olmadığını, adalet olduğunu ihsas ettiriyor olsa da dinin ve dünyanın nizamı ve uhrevi saadet için dünyevi iktidarı dinin hizmetine vermesiyle kendi içinde çelişkiler barındırmıyor değildir.

Gazâlî, hükümdarlığın ve mülkün, Allah tarafından verilen bir nimet olduğunu ve hükümdarın ya da melikin imtihanının bu nimeti nasıl kullandığına yönelik olduğunu savunmuştur. *Kimya-i Saadet ve Yöneticilere Altın Öğütler* eserlerinde sık sık âdil ve şefkatli bir hükümdar olmanın faziletinden ve ne kadar Allah rızasına şayan bir şey olduğundan bahseder ve bu anlamını çeşitli hadislerle renklendirir. Gazâlî bu hususu şu şekilde ifade eder (Gazâlî, *Kimya-i Saadet*, 1979, s. 368):

(...) Hükümdar, vali ve diğer kimselerin bu mânâyı kalbinde bulundurmalarıyla, dünya şehvet ve arzularına birkaç gün sabretmeleri, emrinde olanlara şefkat etmeleri, Allahü Teâlâ'nın kullarına iyi davranmaları ve hakiki padişahın halifelliğini yerine getirmeleri kolay olur. Bunları bilince hükümdar olabilir. Din büyüklerinin buyurduğu gibi iş yapmakla meşgul olur, dünyayı kazanmakla değil. Zira Allahü Teâlâ'nın indinde âdil bir padişah olmaktan büyük ibadet ve tâat yoktur. Resûlullah (sallallahü aleyhi ve sellem) buyurdu ki: “*Âdil bir sultanın bir günlük adaleti, altmış senelik devamlı ibadetten üstündür*”. Kıyamet gününde Arş-ı ilâhinin gölgesinde bulunacak yedi sınıf kimseden birincisi âdil sultanlardır. Resûlullah (aleyhissalâtü vesselâm) buyurdu: “*Âdil sultan için her gün altmış müctehid-i sikkikın ameli göğe çıkarılır*”. Yine buyurdu: “*Allahü Teâlânın en çok sevdiği ve O'na en yakın olan kimse adil padişahlardır, en büyük düşmanı ve en çok azap edeceği de zalim sultanlardır* (...)

Gazâlî, adaleti gözetmenin on kaidesinden bahsetmiştir. Birinci kaideye göre, hükümdar bir işle karşılaştığı zaman kendisini memur, başkasını ise âmir kabul etmelidir. Kendisi için razı olmadığına, hiçbir Müslüman için razı olmamalıdır. Eğer razı olursa hıyanet ve zulmetmiş olur. Nitekim Bedir Savaşı'nda Hz. Muhammed, ashabının güneşte dururken kendisinin gölgede dur-

ması nedeniyle Allah tarafından Cebrail aracılığıyla ikaz edilmiştir (Gazâlî, Kimya-i Saadet, 1979, s. 368-369).

Adaletli olmanın ikinci kaidesi, işi olanlar sultanın huzuruna çıktığında, sultanın işini gücünü hatta nafile ibadetlerini bile bırakıp halkıyla ilgilenmesidir. Zira Müslümanların işlerini görmek ve onlara hizmet etmek, nafile ibadetlerden üstündür. Buna örnek olarak Gazâlî, Hz. Ömer'in ikindiye kadar insanların işleriyle meşgul olup yorulmasını, eve gidip dinlenmek istediğinde de oğlunun ona, *“şu saatte ölmeyeceğinden emin misin? Bir kimsenin seninle bir işi olur ve sen bundan nasıl eksiklik yapabilirsen”* sözleriyle yaptığı ikazı hatırlatır. Adil olmanın üçüncü kaidesi şehvete düşmemek, güzel süslü elbiseler giymemek, tatlı leziz yemekler yememek yani kanaatkâr olmaktır. Bu konuda Gazâlî, Selman Fârsî'nin Hz. Ömer'i sofrasında iki kap yemeğe ve birini sabah birini akşam giydiği iki gömleğe sahip olmasıyla eleştirmesini örnek gösterir (Gazâlî, Kimya-i Saadet, 1979, s. 369).

Adil bir sultan olabilmek için dördüncü kaide, elden geldiğince büyük işlerin sertlik ile değil, rıfk ve yumuşaklık ile idare edilmesidir. Gazâlî, Hz. Muhammed'in şu hadisini hatırlatır: *“Emrindekilere rıfk ile muamele eden padişaha, kıyamette rıfk ile muamele ederler”*. Beşinci kaide, bütün halkı memnun ve razı etmeye uğraşmak, fakat bunu şeriata uygun yapmaktır. Hz. Muhammed, *“padişahların en iyisi sizi seven ve sizin kendisini sevdiğinizdir. En fenası da size düşman olup lânet eden ve sizin de ona düşman olup lânet ettiğinizdir.”* buyurmuştur. Altıncı kaide, padişahın, halkın şeriata uymayan isteklerini kabul etmemesi ve bu şekilde rıza almamasıdır. Bu konuda Gazâlî, şu olayı örnek gösterir (Gazâlî, Kimya-i Saadet, 1979, s. 369-370):

Hazret-i Muâviye, Hazret-i Âişe'ye (radıyallahüanhümâ) mektup yazıp, nasihat istedi. Hazret-i Âişe (radıyallahüanhümâ) şöyle yazdı: Resûlullah'dan (aleyhissalâtü vesselâm) duydum ki: *“insanların rızasını değil, Allahü Teâlâ'nın rızasını arayanlardan Allah razı olur. İnsanları da ondan razı eder. İnsanların rızasını arayandan, Allahü Teâlâ razı olmaz ve insanları da ondan razı etmez.*

Âdil bir sultan olmanın yedinci kaidesi, başkanlığın ne kadar zor olduğunun ve ne kadar büyük bir sorumluluk ve yük olduğunun farkına varmaktır. Bunun farkına vararak işini iyi yapmaya çalışan sultan büyük bir saadete kavuşur. Fakat bu bilince varamayan sultan, Gazâlî'ye göre kimsenin düşmediği felakete duçar olmuştur. Gazâlî, bunu yine bir hadisle zikreder (Gazâlî, Kimya-i Saadet, 1979, s. 370):

Üç şeye dikkat ettikleri müddetçe imam ve sultanlar Kureyş'ten olurlar. Kendilerinden merhamet istenince, merhamet ederler. Hüküm istenince adaletli hükmederler, söylediklerini yaparlar. Böyle yapmayanlara Allah'ın, meleklerin ve bütün insanların lâneti olsun, Allahü Teâlâ onun ne farzını ne de sünnetini kabul eder.

Bir sultanın âdil olmasının sekizinci kaidesi, daima dinini seven, kayıran âlimleri görmek istemesi ve onların nasihatlerini dinlemesi, dünyayı seven alimlerden ise kaçmasıdır. Dokuzuncu kaide, yalnız kendisinin zulmetmesiyle yetinmeyip, memurlarını ve vekillerini de zulümden uzak tutmasıdır. Onuncu kaide ise, sultanın mütekebbir olmaması, kibir, hışım ve öfkeden uzak durmasıdır (Gazâlî, Kimya-i Saadet, 1979, s. 370).

Adalet, Gazâlî'nin siyaset anlayışında, halifenin/imamın sahip olması gereken özelliklerden biri olan vera'nın yani takva sahibi olmanın temel şartıdır. Gazâlî bu hususu şu şekilde anlatır (Gazâlî, Bâtınıliğin İcyüzü, 1993, s. 119):

Eğer biri çıkıp şöyle derse: Siz onun için nasıl vera ve takva iddiasında bulunabiliyorsunuz? Takva ve vera'nın şartı maldan mülkten tecerrüd etmektir. Hatta bir kıratlık mala bile ancak helâl olduğunu bilirse öyle el sürmektir. Ancak hak eden yere sarf etmektir. Şüphesiz Rasûlullah (S.A.) şöyle buyurmuştur: *“Ateşten yarım hurma ile de olsa sakınıınız.”* Vera farzlara devam etmek, ceza gerektiren günahlardan, büyük günahlardan kaçınmakla tamam olmaz. Bilâkis bu işin direği adalettir. Alırken de verirken de zulümden kaçınmaktır.

Gazâlî, siyasette özellikle haram mala el uzatmama, halkın hakkına girmeme, devlet hazinesinin halkın ortak malı olması gibi konulara hususi bir hassasiyet göstermiştir. *Yöneticilere Altın Öğütler* eserinde *“Her sene Müslümanların malından binlerce para toplayan ve zimmetine geçiren bir idareciye kıyamet günü bunların hesabı sorulacağını ve sonuçta azaba çarptırılacağını”* vurgulamıştır (Gazâlî, *Yöneticilere Altın Öğütler*, 2004, s. 42). Görüldüğü üzere yöneticilerin işlediği günah ya da zulümden dolayı hesabın dünyada değil ahirette sorulacağını vurgulanması, Gazâlî'nin siyaset anlayışında yöneticilerin adalete aykırı eylemlerine karşı bir dünyevi bir hesap sorma ve cezalandırma mekanizmasının öngörülmemesi, Gazâlî'nin yaşadığı dönemin koşulları ve kendisinin de devletin en büyük medresesinde baş müderris olarak devlette bölünme ve parçalanma yaratacak felsefi akım ve siyasi hareketlere karşı hassas olmasından kaynaklanmaktadır. Bu durum, Gazâlî'nin siyaset düşüncesinin muhalefete ve devletin nizam ve yönetimin istikrarını zedeleyeceğini düşündüğü muhalif akım ve hareketlere kapalı olduğunun göstergesidir.

Kısacası, Gazâlî'ye göre dinin ve devletin temel direği adalettir. Adalet olmadan bir devletin ayakta durabilmesi, dolayısıyla dinin korunması mümkün değildir. Çünkü adaletsiz bir hükümdar fesat çıkarır, kaos yaratır ve toplumda kargaşaya neden olur. Adil bir lider, Allah tarafından kendisine bir nimet olarak bahşedilen siyaseti iyi kullanandır. Adil bir lider, kendisini de halkını da iki cihanda saadete erdirtir. Gazâlî'ye göre adil bir lider, takva sahibi, halkına karşı şefkatli, halkının işleriyle çokça meşgul olan, halkının

hakkına el uzatmayan, memurlarının ve temsilcilerinin de halkına zulmetmesine izin vermeyen, yönetim işlerinde dinine bağlı âlimlerin sözlerine kulak veren hükümdardır. Tam tersi bir şekilde hükümdar dünya malına tamah eder, yakınlarına önemli mevkiiler ve servet sağlayarak onları kayırır, saray dalkavuklarının pohpohlamalarıyla mest olur, ilim ve ibadetlerinden uzaklaşır, halkının sorunlarına gözlerini kapatır ve kendi derdine düşerse devlet uzun süre ayakta kalmaz. Peki böyle bir sultana karşı uygulanacak yaptırım ne olabilir?

Gazâlî'nin bu konudaki tutumu son derece kadercî ve tevekkülcüdür. Çünkü yaşadığı dönemin ruhuna uygun bir biçimde adil olmayan, yani zalim bir hükümdara yaptırım uygulayabilecek hukukî bir mercî, ulema ya da halk yoktur. Bu da son derece doğaldır. Zira Orta Çağ devletlerinde hükümdar, sorumlu değildir. Zulmeden bir hükümdarın bile hukuk kurallarıyla bağlı olmadığı ve sadece ulemanın tavsiye niteliğindeki kararlarına isterse kulak verdiği bir monarşik yönetim sistemi, Gazâlî için de son derece doğal karşılanabilir. Ancak Gazâlî, yönetimin zulme dayanmasını yine de arzu etmez. Bunun için sık sık hadislere ve kıssalara dayanarak, zalim bir hükümdarın sonunun cehennem olduğunu ve sonunun sonsuz azap olduğunu vurgulamıştır. Bu durumu hadislerle şu şekilde izah etmiştir (Gazâlî, Yöneticilere Altın Öğütler, 2004, s. 43-44, 26):

Hz. Peygamber (s.a.v): "Halkına şefkat göstermeyene (lidere) Allah da şefkat göstermez" buyurarak şöyle devam etmiştir: "Allahım! Halkına lütufta bulunan lidere sen de lütufta bulun. Şiddet gösterene sen de şiddetli ol. Allah'ın (c.c.), kullarının işlerini görmek için başkan yaptığı bir kul; hizmet etmez, onlara nasihatte bulunmaz ve kendilerine şefkatli davranmazsa Allah (c.c) ona cenneti haram kılar. Müslümanların işlerini üstlenen kişi, onları kendi ailesi gibi korumazsa; cehennemdeki yerine hazırlansın. İki kişi benim şefaatten mahrumdur; zalim başkan ile dine bidat sokan Müslüman. Kıyamet gününde en şiddetli azaba uğrayacak olanlar, halkın işlerini üstlenen (ve onlara zulmeden) başkanlardır. Allah (c.c.) şu beş kişiye gazap eder:

1- Halkının kendisine itaat etmesine rağmen onlara zulmeden insafsız başkan,

2- Kendisine itaat edilmesine rağmen kuvvetli ve zayıfı bir tutmayan adaletsiz başkan,

3-Ailesine, Allah'a (c.c) itaati emretmeyen, din işlerini öğretmeyen, nereden karınlarını doyurduğunu önemsemeyen aile reisi,

4-Çalıştırdığı işçinin ücretini ödemeyen işveren.

5- Hanımının mehrini ödemeyen koca.

Hadislerde görüldüğü gibi, adaletten uzaklaşan bir hükümdarın ettiği

zulümler yanına kalmayacaktır. Ancak zalim hükümdarın zulmü ve kötülüğü, onun kendisine itaat edilmeyi hak etmediği anlamına gelmez. Hükümdara itaatin borç olmadığı tek durum, hükümdarın Allah'a itaatsizliğidir (Gazâlî, Bâtınlığın İÇyüzü, 1993, s. 136, 167). Gazâlî itaatin gerekmediği bir durumu hadis aracılığıyla şu şekilde ifade etmiştir (Gazâlî, Bâtınlığın İÇyüzü, 1993, s. 136): *Rasulullah (S.A) şöyle buyurdu: "Size emirlerinizden kim Allah'a isyan mahiyetinde bir şey emrederse ona itaat etmeyiniz."*

Gazâlî, aslında hükümdarın zalim olmaması ve yönettikleri arasında ayırım yapmaması ve yönettiklerinin sorunlarıyla yakından ilgilenen âdil ve şefkatli olması ile halkın hükümdara itaat etmesini karşılıklı bir sorumluluk ilişkisi olarak görmüş gibidir. Nitekim "sizler nasıl olursanız o şekilde yönetilirsiniz" hadisini hatırlatan Gazâlî, insanların liderlerinin dinî gidişat ve ahlakı üzerine olduğunu vurgulayarak (Gazâlî, Yöneticilere Altın Öğütler, 2004, s. 76), insanlar itaatkâr olduğu takdirde hükümdardan adalet beklmeleri gerektiğini veya tersinden okumak gerekirse hükümdar adil olmadan insanların da itaat etmeyeceğini belirtmiş gibi görünür. Ancak şunu da belirtmek gerekir ki, Fars-İslam geleneğinin siyasi kültür havzasında bilinci şekillenen, Abbasi halifesinin dinî otoritesine ve Türk-İslam devleti olan Selçukluların siyasi otoritesine bağlı olan Orta Çağlı âlim için, yönetimsizliğin yaratacağı istikrarsızlık, güvensizlik ve kaosun zararı, kötü yönetimin yaratacağı zulümden kat kat fenadır. Bunun için Gazâlî, hiçbir eserinde adaletten sapmış ve zulmeden, tiranlaşan bir hükümdara karşı halka direniş hakkı tavsiye etmemiştir. Bu, adaletsizlik ve zulümleri olumladığı anlamına gelmez. Ancak Gazâlî, adaletsizlik ve zulümlerin hesabını ya öteki dünyaya bırakmış ya da bu dünyada da herkesin ektiğini biçeceği inancına dayanarak Allah'a havale etmiştir. Bu inanç ışığında Gazâlî'nin yönetilenlerden beklediği erdem kamu düzeni ve istikrarlı bir sosyo-politik ortam için "zıllılahu fi'l-arz'a" kayıtsız şartsız itaattir.

SONUÇ

İslam dünyasındaki felsefi ve bilimsel ilerlemelerin durmasının müsebbibi ilan edilmek suretiyle bir günah keçisi hâline getirilen ya da tüm düşünceleri dinsel nas ilan edilerek kutsallaştırılan Gazâlî figürüne daha objektif bakılması gerekmektedir. Bir filozof olmamasına rağmen derinlemesine bildiği felsefi metotlarla felsefeye savaş açmış Gazâlî, iktidar, devlet ve adalet gibi konulara ilişkin düşüncelerini yaşadığı dönemin sosyo-politik koşulları temelinde oluşturmuştur. Yaşadığı dönemde Abbasi Hilafeti karşısında beliren ve devlette bölünme tehlikesi yarattığı düşünülen Şiilik ve Bâtınlık hareketleri ile yerel odaklarca yaratılan parçalanma tehlikesi, Gazâlî'nin siyasi düşüncelerini daha refleksif, savunmacı ve merkezîyetçi kılmıştır. Bu da inanç, yaşam biçimi ve dünyaya bakış açısında tek tip Müslümanlardan oluşan ve merkezi yönetime itaatkâr bir toplum tasavvuruna yol açmıştır.

Derin ilmî bilgisi ve yaşadığı dönemde egemen sistemin ‘organik aydını’ olarak Nizamiye Medreselerinde verdiği hizmet ve yazdığı eserler onun görüşlerinin geniş kitlelerce kabul edilmesini sağlamıştır. Din ve devletin “ikiz kardeş” olarak kabul edildiği toplumsal şartlarda Gazâli’nin düşünceleri, günümüz Sünni İşlâm ekolünün hem dinî boyutunu şekillendirmiş hem de Sünni İşlam siyaset teorisinin güçlü ve merkezizyetçi devlet anlayışı ile sabır, tahammül ve tevekküle dayalı siyasi yapısının oluşumuna büyük katkılar sunmuştur.

Adalet ve nizam, İşlam siyaset düşüncesini teorik olarak özetleyen iki kelimedir. Fakat yönetim praksisine bakıldığında bu iki kavramın varlık koşullarını bir arada sürdürmesini sağlayacak toplumsal koşulların sağlanması zorluğu açıkça anlaşılmaktadır. Toplumsal nizamın sağlanması amacıyla yönetilenler üzerinde, muktedirler tarafından uygulanan baskıların, yaptırımların ve diğer özgürlükleri kısıtlayıcı tedbirlerin niceliği bu durumu kanıtlamaktadır. Nizam uğruna adaletten taviz verilen yönetim praksi ise baskılara maruz kalan yönetilenler tarafından “devletin bekası uğruna zorunlu tedbirler” (hikmet-i hükümet/raison d’etat) olarak haklı görüldüğu ölçüde meşrulaşmaktadır. Böylesi yönetim sistemleri coğrafya ayrımı olmaksızın birçoğ toplumda görülmüştür. Farklı coğrafyalarda tarihsel süreç içinde birçoğ değişim yaşansa bile Ortadoğu coğrafyasında tarihten günümüze kadar pek fazla değişim yaşanmamıştır. Bu statikleşmede Gazâli’nin, muhafaza etmeye yönelik düşünceleri ve onu devam ettiren âlimlerin rolü yadsınamaz.

KAYNAKÇA

- Acar, A. (2000). İmam Gazâlî'nin Bağdat'ı terk etmesinde siyasi faktörlerin rolüne dair bazı düşünceler. *İslami Araştırmalar Dergisi*, 13(3-4), s. 495-504. Mart 12, 2024 tarihinde <chrome-extension://efaidnbmnnnibpcajpcglclefindmkaj/https://www.islamiarastirmalar.com/wp-content/uploads/2023/11/26.pdf> adresinden alındı
- Aydınlı, Y. (2000). Gazâlî'nin ilim ve düşünce dünyası. *İslami Araştırmalar Dergisi*, 13(3-4), s. 265-281.
- Bayrakdar, M. (2000). Gazâlî. *İslam Araştırmaları Dergisi*, 13(3-4), s. 235-236.
- Corbin, H. (2010). *İslam Felsefesi Tarihi: Başlangıçtan İbn Rüşd'ün Ölümüne* (Cilt 1). (H. Hatemi, Çev.) İstanbul: İletişim.
- Çağrıncı, M. (1996). Gazzâlî. *TDV İslam Ansiklopedisi*, 13, s. 518-530. Şubat 1, 2024 tarihinde <https://islamansiklopedisi.org.tr/gazzali> adresinden alındı
- Demir, O. (2013). Yakîn. *TDV İslam Ansiklopedisi*, 43, s. 271-273. Ocak 4, 2024 tarihinde https://www.academia.edu/37583634/_Yakin_TDV_%C4%B0slam_Ansiklopedisi_XLIII_2013_s_271_273 adresinden alındı
- Gazâlî. (1960). *el-Munkızu Min-Ad-Dalâl*. (H. Güngör, Çev.) Ankara: Maarif Vekaleti Yayınevi.
- Gazâlî. (1971). *İtikad'da Orta Yol (al-İktisâd fi'l- İtikâd)*. (K. Işık, Çev.) Ankara: Ankara İlahiyat Fakültesi Yayınları.
- Gazâlî. (1979). *Kimya-i Saadet* (Cilt 1-2). (F. Meyan, Çev.) İstanbul: Bedir Yayınevi.
- Gazâlî. (1985). *İhyau' Ulûmî'd-Din Cilt 1-Rubu'l-İbâdat* (Cilt 1). (A. Serdaroğlu, Çev.) İstanbul: Bedir Yayınevi.
- Gazâlî. (1988). *İki Madnûn*. (S. Ünal, Çev.) İzmir: İzmir İlahiyat Fakültesi Yayınları.
- Gazâlî. (1993). *Bâtınlığın İcyüzü (Fedaihu'l-Bâtıniyye/El-Mustazhurî)*. (A. İlhan, Çev.) Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları.
- Gazâlî. (2004). *Yöneticilere Altın Öğütler*. (H. Okur, Çev.) İstanbul: Semerkand Yayıncılık. Nisan 18, 2024 tarihinde <chrome-extension://efaidnbmnnnibpcajpcglclefindmkaj/https://ia803409.us.archive.org/10/items/igzli/%5BAIt%C4%B1n%20C3%96%C4%9F%C3%BCtler%5D%20%C4%B0mam%20Gazali.pdf> adresinden alındı
- İbn Teymiyye. (1999). *Es-siyasett'üş Şeriiyye (Siyaset)*. (V. Akyüz, Çev.) İstanbul: Der-gâh Yayınları.
- Karadaş, C. (2004). *Gazzâlî*. İstanbul: İnsan Yayınları.
- Korkmaz, F. (1995). *Gazzalî'de Devlet*. Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları.
- Köymen, M. A. (1989). *Selçuklu Devri Türk Tarihi*. Ankara: Türk Tarih Kurumu.
- MacDonald, D. B. (1899). The life of al-Ghazzâlî, with especial reference to his religious experiences and opinions. *Journal of the American Oriental Society*, 20, s.

71-132. Ocak 25, 2024 tarihinde <https://www.jstor.org/stable/592319> adresinden alındı

Mücahit Tevfik, H. (1995). *Farabi'den Abduh'a Siyasi Düşünce*. (V. Akyüz, Çev.) İstanbul: İz Yayıncılık.

Nizamü'l-Mülk. (1941). *Siyasetname*. (M. T. Ayar, Çev.) İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları.

Okumuş, E. (2021, 12 30). Gazâlî'nin siyaset ve yönetim yaklaşımı. *Marife Dini Araştırmalar Dergisi*, 21(2), s. 705-726. doi:<https://doi.org/10.33420/marife.976810>

Orman, S. (1986). *Gazâlî*. İstanbul: İnsan Yayınları.

Parvizian, S. (2020). Al-Ghazâlî and Descartes on defeating skepticism. *Journal of Philosophical Research*, 45, s. 133-148. doi:10.5840/jpr202045162

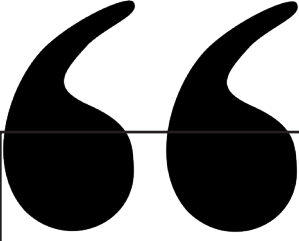
Rosenthal, E. (1996). *Ortaçağ'da İslam Siyaset Düşüncesi*. (A. Çaksu, Çev.) İstanbul: İz Yayıncılık.

Uğur, A. (1988). İmam Gazâlî'nin yaşadığı devir. *Ebû Hâmid Muhammed el-Gazâlî Sempozyumu* (s. 1-7). Kayseri: Erciyes Üniversitesi Gevher Nesibe Tıp Tarihi Enstitüsü. Eylül 24, 2024 tarihinde chrome-extension://efaidnbmnnnibpcajpcgclefindmkaj/https://isamveri.org/pdfdrq/D017726/1988/1988_UGURA.pdf adresinden alındı

Uludağ, S. (1994). *İslam Düşüncesinin Yapısı*. İstanbul: Dergâh Yayınları.

Watt, W. M. (1989). *Müslüman Aydın: Gazâlî Hakkında Bir Araştırma*. (H. Özcan, Çev.) İzmir: Dokuz Eylül Üniversitesi Yayınları.

Zamir, S. R. (2010). Descartes and Al-Ghazâlî: Doubt, certitude and light. *Islamic Studies*, 49(2), s. 219-251.

Bölüm 2

BALKANLAR'DA KADINLARIN EĞİTİMİNDE TOPLUMSAL CİNSİYET ROLLERİNİN ETKİLERİ: BATI BALKAN ÖRNEĞİ

Nurgül SARSILMAZ¹

---

¹ Öğr. Gör. Nurgül Sarsılmaz
Trakya Üniversitesi Kurumsal İletişim Koordinatörlüğü

Giriş

Feminizm dönemleri bağlamında yapılan değerlendirmeler feminizmin ilk dönemini kadınların oy hakkına ayırırken, kadınların uğramış oldukları cinsiyetten kaynaklı ayrımcılıkların ve peşin hükümlü davranışların bu şekilde giderilebileceğine yoğunlaşmıştır. 1960 itibariyle etkin konumda olan ikinci dalga feminizm ise kadınlara dair sorunların edinilen siyasi haklarla çözümlenemediği görüşünden yola çıkarak özel/kamusal alan, erkek hegemonyası, toplumsal cinsiyet gibi birçok konuya odaklanmıştır. Bunların yanı sıra, ikinci dalga feminizm eşit istihdam, eşit eğitim hakkı gibi birçok alanı içinde barındıran bir çerçeveye sahip olmuştur (Heywood, 1992, s. 193-196). Bu noktadan hareketle, ikinci dalga feminizm ile farklı cinsiyetlerin eşit eğitim alma hususunun gündeme geldiği görülmektedir. Balkanlarda kadınların eğitiminde toplumsal cinsiyet rollerinin etkileri irdelenmeden önce cinsiyet ve toplumsal cinsiyet kavramlarına yoğunlaşarak konuyu ele almak yerinde olacaktır.

Sosyal bilimlerin cinsiyet kavramını biyolojik cinsiyet ve toplumsal cinsiyet olmak üzere iki farklı kategoride ele aldığı dikkatleri çekmektedir. Biyolojik cinsiyet, bireylerin erkek ve kadın olarak fiziksel yönden birbirlerinden farklı olmaları iken toplumsal cinsiyet ise bireylere toplum tarafından yüklenen sorumluluklar ve davranışlar şeklinde tarif edilmektedir. Toplumsal cinsiyet perspektifinde, erkekler güçlü, hırslı, özgür gibi olumlu sıfatlar ile tanımlanırken kadınlar zayıf, güçsüz gibi olumsuz sıfatlar ile tanımlanmaktadır (Suğur, 2012, s. 3). Bu noktadan hareketle, toplumsal cinsiyet bağlamında kadınlara yüklenen rollerin erkeklere oranla daha olumsuz nitelikler içerebileceği göstermektedir.

Toplumsal cinsiyet ayrımlarının sebeplerini bireyler arası fizyolojik farklılıklar açısından değerlendiren biyolojik yaklaşım, cinsiyetler arası farklılıkların yeni bir konu olmadığına ve uzun zaman önce bu farklılıklar sonucu bazı cinsiyet rollerinin bireylere yüklendiğine değinmektedir. Bu yaklaşım doğrultusunda kadın ve erkeklerin fizyolojik özellikleri sonucu meydana gelen davranışlar yaşamlarına da şekil vermektedir. Kadınların üreme ve besleme yönündeki davranışları onların ev ile özdeşleştirilmesine sebebiyet verirken erkeklerin fiziksel bağlamda daha güçlü ve hızlı olmaları farklı davranış kalıplarına geliştirmelerine neden olmuştur. Dolayısıyla kadınların hane içi, erkeklerin ise hane dışı roller üstlenmesi hayatlarını etkileyen rollere sebebiyet vermiştir.

Batı Balkan ülkeleri ise sosyalizm sonrasında piyasa ekonomisine geçiş sağlamış ve birçok yeni devletin ortaya çıkmasının yanı sıra Avrupa Birliği (AB) katılım süreci, göçler ve çatışmalar ile karşı karşıya kalmıştır. Bu durum Batı Balkan ülkelerinin eğitim sistemlerinde de önemli değişim ve dönüşümleri beraberinde getirmiştir (Norman, June, & Barry, 1996). Batı Balkanlarda

eğitim alanı toplumsal cinsiyet rollerinin sürdürüldüğü ve müfredatlarda cinsiyet rollerinin erkek nüfusun lehine olacak şekilde evrildiği bir alan olarak kendini göstermiştir. Bir diğer ifadeyle, ders materyallerinde erkek egemen bir dilin kullanıldığı görülmektedir (Dragana & Zaharijevski, 2010). Bunlara ek olarak, Balkanlarda müfredat toplumsal cinsiyet bağlamında yetersiz kalsa da son yıllarda toplumsal cinsiyet hususunda adımlar atıldığı görülmektedir (Grünberg, 2011). Bu noktalardan hareketle bu çalışma ile Batı Balkan ülkelerinde kadınların eğitime erişimleri ve toplumsal cinsiyet rollerinin bu doğrultuda ne derece etkili oldukları ele alınarak eğitim ve toplumsal cinsiyet ilişkisi ortaya konulmaya çalışılacaktır. Fakat eğitim ve toplumsal cinsiyet ilişkisi öncesinde cinsiyet ve toplumsal cinsiyet kavramlarına ve bu kavramların biyolojik yaklaşım ve sosyolojik kültürel yetiştirme yaklaşımı bağlamında analizlerinin irdelenmesi yerinde olacaktır.

Cinsiyet ve Toplumsal Cinsiyet Kavramı

Ann Oakley, toplumsal cinsiyet kavramını ilk olarak kullanan feminist isimlerden biri olarak öne çıkarken cinsiyet ve toplumsal cinsiyete yönelik değerlendirmelerde bulunmaktadır. Oakley, toplumsal cinsiyet kavramını kültürel bir olgu olarak tanımlarken toplum tarafından cinsiyetlerin tanımında kullanılan kadınsı ve erkeksi şeklinde gerçekleştirilen sınıflandırmalara göndermede bulunmaktadır. Ayrıca, Oakley, cinsiyete durağan bir rol yüklerken, toplumsal cinsiyetin dinamik yönüne vurgu yapmaktadır (Oakley, 1985, s. 16). Toplumsal cinsiyet daha çok kişinin kimliği ve edinmiş olduğu toplumsal cinsiyet davranışlarına işaret ederken; cinsiyet ise kadın ve erkek olma durumunun biyolojik yönlerine gönderme yapmaktadır (Press, 2011, s. 33-34). Bu bilgiler ışığında, feminist bağlamda toplumsal cinsiyet ve cinsiyet kavramları içerisinde bazı farklı görüşler ve ayrılıkların olduğu dikkatleri çekmektedir. Bu iki kavram arasındaki fark ilk etapta biyolojinin kader olduğu yönündeki açıklamalarla başlamıştır. Bu itirazdan ön plana çıkan unsur ise biyolojik farklılığın ne olduğuna bakılmaksızın toplumsal cinsiyetin inşa edilmesinde kültürel yönün ağırlığına dikkat çekilmektedir. Bu noktadan hareketle feminist kuramcılar toplumsal cinsiyetin inşa edilmesinde biyolojiden ziyade kültürün kader anlamını taşıdığını dile getirmektedir (Butler, 2006, s. 8-11) Simone de Beauvoir ise *İkinci Cinsiyet* adlı kitabında “kadın doğulmaz, olunur” (Beauvoir, 1973, s. 301) şeklindeki ifadesiyle kadınlık halinin biyolojiyle ilgili olmadığına işaret ederek sonradan edinildiğine ışık tutmaktadır.

Bazı feminist kuramcılar ise toplumsal cinsiyetin ilişkiler bütünü olduğunu öne sürmektedir (Butler, 2006, s. 13). Sosyoloji ise cinsiyet ve toplumsal cinsiyet kavramlarının olağan bir şekilde kullanıldığına dikkat çekmektedir. Cinsiyet ile psikolojik özellikler ifade edilirken toplumsal cinsiyet ise psikolojik ve kültürel başta olmak üzere birçok özelliği içerisinde barındıran bir kavram olarak görülmektedir. Bir diğer ifadeyle, cinsiyet doğuştan gelen bir konum iken toplumsal cinsiyetin öğrenilmesi gereken bir durum olduğuna

göndermede bulunmaktadır (Lindsey, 2016, s. 4). Sonuç itibariyle cinsiyet ve toplumsal cinsiyete yönelik olarak yapılan tüm tanımlamaların ortak noktada buluştuğu izlenmektedir. Cinsiyetin doğuştan toplumsal cinsiyetin ise edinilen bir durum olduğuna yönelik ortak bir kanı ortaya çıkmaktadır.

Kadın ve erkeğin toplum tarafından yüklenen rollerine dair tarihsel dönemler irdelendiğinde de benzer sonuçların ortaya çıktığı dikkatleri çekmektedir. 17. yüzyıl ve sanayileşmenin başladığı yıllar analiz edildiğinde de kadınların toplum içindeki sorumluluklarının tam olarak değişmediği görülmektedir. (Oakley, 1985, s. 9) Bunların yanı sıra toplumsal cinsiyetin, psikolojik ve sosyal bir olgu olduğuna değinilmektedir. Cinsiyetin biyolojik bir terim ve vücudun hücrelerindeki kromozomlar yoluyla erkek ve kadın olma durumuna işaret ettiği; toplumsal cinsiyetin ise cinsiyetin sosyal yönüne işaret ettiği görülmektedir. Bir diğer ifadeyle, toplumsal cinsiyet toplumun kadın ve erkekten beklemiş olduğu belirli davranışlar ve kadınlık ve erkeklik durumu toplumsal cinsiyet ile eşleştirilmektedir (Burr, 2002, s. 10-11) Bunların yanı sıra erkeklik ve kadınlık halinin her kültürde farklı özellikler taşıdığı görülmektedir. Bu durumun sonucu olarak sosyologların kadın ve erkeğin üstlenmiş olduğu roller ve sorumluluklara gönderme yapabilmek için toplumsal cinsiyet kavramını kullandıkları görülmektedir. Toplumsal cinsiyet kimliği ile olaylara bakış açımız ait olunan toplumun değerlerinden yola çıkarak algımızı etkilemekte ve bunun sonucu olarak bazı davranışların sergilenmesi beklenmektedir (March, Smyth , & Mukhopadhy, 1999, s. 17-18). Toplumsal cinsiyetin sosyal olarak oluşturulan bazı sorumlulukları kapsadığı tanımlamasından yola çıkıldığında kadınların biyolojileri gereği üreme ve besleme yetileri, erkeklerin ise genel manada fiziksel bağlamda kadınlardan daha yapılı olmaları hali, toplumun her iki cinsiyetten beklentilerine ve rollerine dair tanımlamalar yapılmasına neden olmuştur (The World Bank, 2001, s. 34). Sonuç olarak toplumsal cinsiyet kültürden kültüre farklılık gösteren bir kavram olduğu görülmekte her toplumun bireylerden ya da cinsiyetlerden beklendikleri davranışlar doğrultusunda şekillenen bir yapıya sahip olduğu görülmektedir. Kadın ve erkeğin biyolojik yapıları gereği onlardan beklenen davranışların yaşamlarının diğer noktalarına da etki ettiği ya da etmesi beklendiği dikkatleri çekmektedir.

Batı Balkanlar'da Toplumsal Cinsiyet Rollerine ve Kadınların Eğitiminde Toplumsal Cinsiyet Rollerinin Etkisi

Batı Balkanlar'da ataerkil cinsiyet rollerinin egemen olduğu ve cinsiyet eşitliğini sağlamanın önündeki en büyük engelin ise bu algıyı değiştirmekte yattığı görülmektedir (Perticevic, 2012). Her ne kadar bazı yasal düzenlemeler yapılsa da kâğıt üzerinde kaldığı takip edilmektedir. Batı Balkanlar üzerine yapılan araştırmalarda kız çocuklarının okula erişimleri, karar alma pozisyonlarındaki rolleri, siyasal ve sosyal yaşamın her alanındaki rolleri gibi birçok unsur irdelenmektedir. Evie Browne, Batı Balkanlarda eğitimde cinsiyet

eşitliği durumunun konumda olduğunu ifade ederek eğitim alanında kızların sayısının ve yükseköğrenim görenlerin gün geçtikçe arttığına değinmektedir (Browne, 2017, s. 2). Batı Balkanlar olarak isimlendirilen coğrafyadaki ülkelerde toplumsal cinsiyet rolleri ve eğitim arasındaki ilişki irdelendiğinde şu şekilde sonuçlar ortaya çıkmaktadır:

Arnavutluk'taki aile yapıları irdelendiğinde geleneksel bir yapı göze çarpmaktadır (Hazizaj, 2023). Arnavutluk'ta komünist yönetim sistemi öncesi ve sonrası kadınların erkeklerle eşit düzeyde sosyal ve siyasal bağlamda haklara erişebileceklerine dair bilgilendirmede bulunulmuştur. Bu noktadan hareketle, ataerkil bir düzene sahip olan Arnavutluk'ta eğitim alanı da dahil olmak üzere kadın ve erkeklerin eşit şartlara sahip olmaları yönünde adımlar atılmıştır (Gjonça, 2001, s. 316). Fakat Arnavutluk'un komünizmin sona ermesiyle birlikte tekrardan geleneksel yapısına geri döndüğü izlenirken kadınların konumlarında da gerilemeler görülmüştür. Komünizm sonrası ortaya çıkan karmaşık yapı öne sürülerek kadın ve kız çocuklarının güvenlikleri başta olmak üzere özel alanda yer almaları yönünde bir sav öne sürülmüştür. Bu noktadan hareketle, komünizm sonrası bu dönemde ataerkil bir yapı göze çarparken, ancak kız çocuklarının bir kesimi eğitim alabilmiştir (Cenaj, 2012, s. 282). Bu bilgilerden yola çıkılarak, komünizm sonrası dönemde oluşturulan karmaşık ortam eğitimin geri planda kalmasına neden olarak erkeklerin tekrardan dış dünyada aktif rol almalarına kadınların ise Arnavutluk toplumu tarafından kültürel olarak onlara yüklenen geleneksel rollerine geri dönmeye yönlendirilmiştir. Bir diğer ifadeyle, komünizm sonrası bu dönemde eğitim alan kadın sayısında azalma söz konusu olduğundan kadınların eğitiminde toplumsal cinsiyet rollerinin etkisinin olduğu sonucu ortaya çıkmaktadır.

Toplumsal cinsiyet eşitliğinin sağlanması bağlamında 1993 tarihli CE-DAW (Her Türlü Cinsiyet Ayrımcılığının Ortadan Kaldırılması Sözleşmesi) ve Viyana Bildirgesi/Eylem Planı, Pekin Deklarasyonu, 2000 tarihli Milenyum Deklarasyonunu gibi birçok uluslararası anlaşma imzalanmasının yanı sıra ve 2015 yılına kadar eğitim derecelerinin tamamında toplumsal cinsiyet eşitliğinin sağlanması hususu anlaşmalara taraf ülkelerin önceliklerinde yer almıştır. (Aikman & Unterhalter, 2005, s. 1). Arnavutluk'ta bu sözleşmeleri onaylayan ülke olarak toplumsal cinsiyet eşitliği bağlamında ilerlemeler kaydettiği görülmektedir. Bahsi geçen anlaşmalar ile eğitim başta olmak üzere kadının yer aldığı her alanda cinsiyet eşitliği vurgulanmaya ve kadının toplum içerisindeki rolüne öncelik tanınmaya çalışılmıştır.

Tüm bu adımların da bir sonucu olarak 2009-2010 yılı Arnavutluk İstatistik Kurumu (INSTAT) verilerinin de ortaya koyduğu üzere, 95449 öğrencinin yaklaşık yarısından fazlasını yükseköğretimde yer alan kız öğrenciler oluşturmaktadır (INSTAT, 2010). Bunlara ek olarak, UNESCO Institute for Statistics (UIS) 2022 verileri de %91,5 oranında kızların %96,7 oranında erkeklerin ortaokul eğitimlerini tamamladıklarını göstermektedir. Arnavut-

luk'taki yetişkin kadın ve erkeklerin okur yazarlık oranlarında da benzer eşitlik hali göze çarpmaktadır (UNESCO Institute for Statistics (UIS), 2024). Fakat şunu da belirtmek gereklidir ki Arnavutluk'ta meslek liselerine giden erkek öğrenci sayıları çok daha yüksek iken, normal bir lisede ise kız öğrenci sayısı yüksektir. Tiran meslek lisesinde okuyan 624 öğrencinin sadece 26'sının kız olması bu duruma örnek teşkil etmektedir (UNICEF, 2021). Tüm bu hususlardan yola çıkıldığında, Arnavutluk'ta eğitimde cinsiyet eşitliğinin sağlanması noktasında komünizm döneminde komünist parti ideolojileri doğrultusunda bazı adımların atıldığı takip edilirken benzer bir ivmenin 20. yıl itibariyle tekrar oluştuğu görülmektedir. Fakat ilkököl ve ortaokulda cinsiyet eşitliği sağlanması yönündeki adımlarda başarı oranı göze çarparken, liseye geçildiğinde tercih edilen lise türü toplumsal cinsiyet rollerinin tekrar hâkim olduğuna dair bir varsayımı ortaya çıkarmaktadır.

Bosna Savaşı (1992-1995) sonrası ise kadınların birçok karar verme mekanizmalarında varlıklarına rastlanmazken, eğitim, istihdam, sağlık ile ilgili faaliyetler de geçiş sürecinin gündeminde yer almamıştır (Mlinarević, Isaković, & Rees, 2015). Bosna Hersek'te ilk ve orta öğretimde cinsiyet eşitliği sağlanmış olsa da yüksek öğrenimde kadınların erkekleri geride bıraktığı görülmektedir. Ayrıca, üniversitelerde eğitim alan kız öğrenci ve eğitim veren kadın profesör sayılarında artış gözlemlense de bazı bilimsel alanların kendi aralarında kadın ve erkeklere ait olduğunu işaret eden ayrımlar göze çarpmaktadır. Kadın ve erkeklerin uzmanlaşacağı alanlara dair ayrımlar ortaöğretimden yükseköğretim süresi boyunca kendini göstermektedir. Bu duruma örnek olarak kadınların daha çok sosyal ve beşeri bilimleri, erkeklerin ise fen ve doğa bilimleri çatısı altındaki bölümleri ağırlıklı olarak tercih etmesi gösterilmektedir. Fakat şunu da belirtmek gereklidir ki Bosna Hersek Avrupa Birliği'ne aday bir ülke olarak kadın erkek arasında eşitliğin sağlanması, her iki cinsiyete yönelik eşit imkanların tanınması, toplumsal cinsiyet eşitliğinin sağlanması gibi hususlara önem vermek vermektedir (Bakšić - Müftü, Ždravlović, Karapetrović, Popov - Momčinović, & Kotlo, 2022, s. 4-16).

Bosna Hersek'te 2010-2011 yıllarında eğitim alan öğrenci sayıları irdelendiğinde 59.886 kız öğrencinin ve 47.651 erkek öğrencinin eğitim aldığı görülmektedir. Ayrıca yüksek lisans seviyesinde kız öğrencilerin oranı yüksek iken, doktora düzeyinde ise erkek öğrencilerin daha fazla olduğu ortaya çıkmaktadır. 2012 yılında da kadınların erkeklere oranla daha fazla eğitim aldıkları dikkatleri çekerken, lise ve üniversite düzeyindeki bazı derslerin erkek nüfusa hitap ettiği görülmektedir. Bunlara ek olarak, kullanılan ders kitapları ve bazı çalışmalarda cinsiyet rollerine rastlandığı görülmektedir. (Hughson, 2014). Bunlara ilave olarak, Bosna Hersek nüfusunun %3'ünün okuma yazma bilmediği yönünde bilgi de bulunmaktadır. Bu oranın 10 yaş ve üstü kadın nüfus için %10 oranındayken, 70 ve üzeri yaş içinse %49 civarını bulmaktadır. Bosna Hersek'te okuma yazma bilmeyen kadınların Roman, engelli ve

kırsal kesimlerde yaşayan kadınlardan oluştuğu ise görülmektedir (Miftari, Durkalić, & Mariñ, 2021, s. 56). Bu noktadan hareketle, Bosna Hersek özelinde toplumsal cinsiyet rollerinin kadınların eğitim almalarından çok seçmiş oldukları bölümler/alanlarda etkisinin olduğu sonucu ortaya koyulmaktadır. Sayılar verilerin işaret ettiği ve yukarıda da bahsi geçen bilgiler ışığında kadınların eğitimde yer alma oranlarının yüksek olduğu görülmektedir.

Karadağ'ın eğitim alanında her geçen yıl ilerlemeler kaydettiği ve cinsiyetler arası farklılıkların da bu doğrultuda azalma yoluna evrildiği görülmektedir. Karadağ özelinde yapılan araştırma bağlamında da 2003 yılı itibariyle okula kayıtların süreklilik arz ettiği, ortaokul, lise ve üniversite eğitiminde kayıtlı kadınların oranlarında bariz farklar olduğu görülmektedir. 2020 yılı verileri de kadınların erkeklere oranlara yükseköğretimde en çok yer aldıklarını ortaya koymaktadır (Worldbank, 2024, s. 16).

Karadağ'da 2020-2021 yılında ortaokula kaydolan kız öğrenci sayısı %48,5 iken erkek öğrenci sayısı %51,5'tir (Gender Equality Profile of Montenegro, 2021, s. 53). Avrupa Cinsiyet Eşitliği 2023 verileri de Karadağ'ın 15 yaş ve üzeri kadınların yükseköğrenim gören nüfus bağlamında en yüksek sonuca sahip olan ülke olduğunu göstermektedir. Ülkede kadınların %21'i erkeklerin ise %19'unun yükseköğretim mezunu olduğu göze çarpmaktadır (EIGE, 2023, s. 17). Bunlara ek olarak, diğer Batı Balkan ülkelerinde olduğu gibi kadınların toplumsal cinsiyet rolleri ile bağlantılı olan mesleklerde daha fazla yer aldıkları durumu veriler ışığında ortaya koyulmaktadır.

Karadağ'da kadınların STEM (Fen, Teknoloji, Mühendislik, Matematik) olarak kısaltılan alanlarda eğitim ve mezuniyet oranlarının erkeklere oranlara daha düşük seviyelerde olduğu dikkatleri çekmektedir. Bu duruma oransal bazda bakıldığında, STEM ağırlıklı mesleki okullarda %11.5 oranında kız öğrencinin yer aldığı izlenmektedir. Bunlara ek olarak, kızların genel eğitim alanlarını erkeklerin ise mesleki alanları tercih ettiği görülmektedir. Karadağ'daki kız öğrencilerin daha çok sağlık, eğitim, hukuk, sanat gibi dalları tercih ettikleri ortaya çıkmaktadır (Worldbank, 2024, s. 18). Karadağ örneğinin de aslına bakılırsa diğer Batı Balkan ülkelerinden farklı olmadığı ortaya çıkmaktadır. Kızların eğitimde yer almalarında eşitlik sağlanması noktasında adımlar atılsa da ilgi alanları doğrultusunda bölümlerin seçilmesi noktasında toplumsal cinsiyet rollerinin onları yönlendirdiği hususu ortaya çıkmaktadır.

Kosova 1998-1999 Kosova savaşı sırasında ve 2008 yılında bağımsız olmasının ardından uluslararası yardımların ve birçok uluslararası kuruluşun merkezi haline gelmiştir. Uluslararası yardımlar ve kuruluşlar vasıtasıyla Kosova'nın tekrardan inşa edilmesi ve bölgede istikrarın sağlanması bağlamında çalışmalar yapılmıştır. Uluslararası yardımların etkili olduğu alanlardan bir tanesi de Kosova'daki eğitim alanı olduğu dikkatleri çekerken, toplumsal cinsiyet rolleri üzerinde de bazı değişimlerin ve etkilerin meydana gelmesini

sağlamıştır. Kosova bir Avrupa Birliği ülkesi olmamasına rağmen kadınlara karşı her türlü ayrımcılığın yasaklanması istanbul sözleşmesi Birleşmiş Milletler Güvenlik Konseyi'nin 1325 sayılı kararı gibi birçok uluslararası anlaşmanın içerisinde yer almıştır (Jaha, Dobranja, & Losha, 2024, s. 11). Kosova'ya yapılan uluslararası yardımlar ve uluslararası kuruluşların da etkisiyle eğitimde ilerlemeler kaydedildiği kız çocuklarının erkeklerle eş değer oranlarda eğitim hayatında yer aldıkları izlenmektedir.

Kosova'da 2001 yılına ait veriler, ilkokul ve ortaokulda eğitim alan öğrencilerin yaklaşık %52'sinin erkek, %48'inin ise kadın olduğunu ortaya koymaktadır. 2001 verileri 7-15 yaş grubundaki çocukların yalnız %80'inin eğitim aldığını ortaya koyarken, ilkokula kayıt yaptıran çocukların ise sadece %73'ünün sekizinci sınıfta eğitim aldığını belirtmektedir. Ayrıca, lise itibariyle kırsal kesimde yer alan kız öğrencilerin uzak yerlerde eğitim almaları gerektiği hususundan dolayı da bazı kız öğrencilerin eğitimlerine devam edemediği ortaya çıkmaktadır. Bu duruma oransal olarak bakıldığında Kosova'da ilkokul eğitimi alan kızların oranı %91,2 iken, ortaokul seviyesinde bu oran %54'e kadar düşmüştür (Ilazi, 2003, s. 7).

Kızların lise eğitimine devam etmelerinde kırsal ve kentsel faktörlerin yanı sıra, en büyük etkenin ekonomik şartlar, ailesel engeller, güvenlik gibi bazı faktörler gelmektedir. Bunlara ek olarak, 2001/2002 yılında Priştine Üniversitesi'ne kayıtlı olan öğrencilerin oranlarına bakıldığında %56 oranında erkek, %44 oranında kadının olduğu görülmektedir. Bunlara ek olarak fakülte ve yüksekokullarda da yer alan öğrenci sayılarının farklılık gösterdiği görülmektedir. Fakültelerde erkek öğrenci sayısı kadın öğrenci sayısından fazladır (Ilazi, 2003, s. 8). 2017/2018 yılı verileri ise Priştine Üniversitesi'nde eğitim alan kadınların oranının (%58) erkeklerden (%42) daha fazla olduğunu ortaya koymaktadır. Bunlara ek olarak, Kosova'da da alanlara yönelik eğilimlerde cinsiyetin etken olduğu hususu ortaya çıkmaktadır. Kadınların hukuk, eğitim, felsefe gibi beşeri bilimlerde etken olduğu görülürken erkeklerin ise fen bilimleri alanlarındaki baskınlığı dikkat çekmektedir (Demukaj, Maloku, & Beqa, 2019, s. 7). Bunlara ek olarak, Avrupa Toplumsal Cinsiyet Eşitliği Kurumu 2023 verileri, Kosova'da kadınların %18'i ve erkeklerin ise %17'sinin eğitim faaliyetlerinde yer aldıklarını göstermektedir (EIGE, 2023, s. 17). Bu hususlardan da anlaşıldığı üzere Kosova'da ilk ve orta öğrenim seviyelerinde toplumsal cinsiyet rollerinin kadınların eğitimde yer almaları noktasında etkilerinin son derece düşük olduğunu lise ve yükseköğretimde tercih edilen alanlar ile küresel olarak da görülen cinsiyetlere göre meslek seçimi konusunda ayrışmalar dikkatleri çekmektedir.

Kuzey Makedonya'daki 2000-2001 yıllarında ilkokul ve ortaokulda okuyan kız ve erkek öğrenciler arasındaki orana bakıldığında erkekler %52 oranında iken kızlar ise %48'lik kısmı temsil etmektedir. İlkokuldan liseye geçen

erkek öğrenci sayılarının oranın erkeklerde daha fazlayken, liseden üniversiteye geçen kız öğrencilerin ise erkeklerden daha fazla olduğu görülmektedir. Bunlara ek olarak, 2017 yılı hesaba katılmazsa kız öğrencilerin en sık okulu bırakan kesim oldukları göze çarpmaktadır. 2019 yılına gelindiğinde kızlar için bu oran %8,4 iken erkekler için %5,9 olmuştur. Kız ve erkek öğrencilerin liseye geçtiklerinde toplumsal cinsiyet rollerinin onları belirli meslekleri seçmeye yönelttiği görülmektedir. 2019 yılı verilerinde liseyi tamamlayan kız öğrenci oranının %53 ile erkek öğrencilerden daha fazla olduğu görülmüştür. Erkek öğrencilerin ise meslek ağırlıklı liseleri tercih ettiği görülürken, mezun oranı %56'ı bulmuştur. (Women, 2022, s. 30-31). Kuzey Makedonya 2022 yılı verilerine göre kızların %84.9'u, erkeklerin ise %85.2'si ortaokulu bitirdikleri görülmektedir (UNESCO Institute for Statistics (UIS), 2022). Tüm bu bilgiler ışığında Kuzey Makedonya özelinde de kız ve erkek öğrencilerin toplumsal cinsiyet rolleri bağlamındaki meslek ve alanları lise ve yükseköğretim yaşamlarında tercihe yönelindikleri sonucuna varılmaktadır.

Sırbistan'da eğitim alanında toplumsal cinsiyet eşitliğinin sağlanması yönündeki çabaların her geçen yıl arttığı görülmektedir. Özellikle İkinci Dünya Savaşı sonrasında ülkede zorunlu eğitim sisteminin uygulanmasıyla eğitim seviyesinin ülkenin kriz anlarında olduğu zamanlarda bile her geçen gün arttığı gözlenmiştir (Popović, 2012). Sırbistan'da eğitimde toplumsal cinsiyet eşitliğinin sağlanmasına dair çerçeveyi 2006 tarihli Sırbistan Cumhuriyeti Anayasası oluşturmaktadır (Grünberg, From Gender Studies to Gender IN Studies Case Studies on Gender-Inclusive Curriculum in Higher Education, 2011). Bunlara ek olarak, Sırbistan bir Avrupa Birliği'ne aday ülke olarak ve anayasası doğrultusunda eğitim alanı dahil tüm alanlarda adımlar atarak ilerleyeceği sonucu ortaya çıkmaktadır.

Women and Men in the Republic of Serbia'nın 2023 tarihli araştırmasına göre ise Sırbistan'da 15 yaş ve üzeri nüfus bazında yüksek eğitim almış olan kadınların oranlarının erkeklerden daha yüksek olduğu izlenmektedir. Bunların yanı sıra 2022 tarihli nüfus sayımı neticesinde ise 10 yaş ve üzeri nüfusun %0,63'lük kısmının okuma yazma bilmediği ve kadınların bu oranın büyük kısmını oluşturduğu ortaya çıkmaktadır. Fakat şunu da ifade etmek gerekir ki okuma yazma bilmeyen kadınların yarısından fazlasını 65 yaş üzeri kadınlar meydana getirmektedir (Radenković, 2024, s. 188). Bu noktadan hareketle, kadınların eğitimde yer alması noktasında toplumsal cinsiyet rollerinin yeni nesil üzerinde etkisinin yer almadığı sonucu ortaya çıkmaktadır.

Sırbistan'da üç yıllık mesleki liselerde erkek öğrencilerin sayılarının ise kız öğrencilere oranla daha fazla olduğu göze çarpmaktadır. Kızların ise dört yıllık genel lise olarak ifade edilen okullarda %60 gibi bir oranla yer aldıkları görülürken, dört yıllık mesleki bir liseden mezun olan kız ve erkek öğrencilerin oranlarında ise neredeyse eşitlik göze çarpmaktadır. Sırbistan özelinde 2022 yılında üniversite bazında yapılan değerlendirmelerde ise kadınların

daha fazla kaydolduğu ve mezun olduğu ortaya koyulmaktadır. Bunlara ek olarak, Mühendislik, Biliřim, İnşaat gibi alanlardan mezun olanların erkek olduğu dikkatleri çekerken, kadınların daha çok eğitim gibi sosyal alanlardan mezun olduğu görülmektedir. Sırbistan'da 2022 yılına ait araştırmada doktora düzeyinde eğitim alanlar arasında kadınların en yüksek oranı temsil ettiğini ortaya koymaktadır (Radenković, 2024, s. 188). Fakat eğitimde yer alan kadınların oranı yeterince umut vaat etse de kadınların bilim, istihdam ve toplumun her kesimindeki konumlarını değerlendirmeye almaktan önem arz etmektedir.

Sırbistan'da eğitimde ayırım hususu kızların kızlara ait olduğu düşünölen mesleklere, meslek liselerine yönelmesiyle ortaya çıktığı görölmektedir (Dundic, 2024). Bu bilgiler ışığında, toplumsal cinsiyet rollerinin özellikle lise itibariyle gençlerin gelecekte yapacakları meslek dallarında etkiye sahip olduğu sonucunu ortaya çıkarmaktadır.

Sonuç

Sosyalizm sonrası Yugoslav devletlerde her ne kadar ataerkil kaideler ön planda olsa da kadınların eğitim başta olmak üzere istihdam, medeni statüleri gibi birçok alanda özgür hareket etmişlerdir (Simic, 2015). Batı Balkan ölkelerine dair yapılan analizlerde kadınların eğitime erişimleri noktasında ilkokul ve ortaokulda uluslararası anlaşmaların etkisi ve toplumsal cinsiyet eşitliği yönündeki eğilimlerin de sayesinde Batı Balkan ölkelerinde kadın ve erkek öğrencilerin neredeyse eşit oranlarda eğitim aldıkları görölmektedir. Bu hususun yanı sıra lise eğitiminde kız öğrencilerin daha çok genel liseleri tercih ettikleri dikkatleri çekerken erkek öğrencilerin ise meslek liselerinde eğitim hayatlarına devam ettikleri izlenmektedir. Bunlara ek olarak batı Balkan ölkelerinde yer alan kız ve erkek öğrencilerin yükseköğretim hayatlarında toplumsal cinsiyet rolleri bağlamında bölüm ve mesleklere yöneldikleri görölmektedir aslına bakılırsa yapılan araştırmalar küresel çapta diğer ölkelerde de benzer sonuçların ortaya çıktığını göstermektedir. Ayrıca yapılan araştırmalar neticesinde, Kosova ve Kuzey Makedonya gibi Batı Balkan ölkelerinde kent ve kırsal kesimlerde yaşayan kız öğrencilerin özellikle lise eğitimlerine devam etmeleri noktalarında okulların uzakta yer almaları vesilesiyle eğitim hayatlarına devam edememe durumunun bir etken olarak gösterildiği sonucu ile karşılaşılmıştır.

Kadınların eğitimleri sonrası bakım, insan ve toplum bilimi ya da sosyal hizmetler gibi faaliyetlerde daha çok yer almaları toplumsal cinsiyet rollerinin bir etkisi olduğu sonucunu doğurmaktadır (EIGE, 2023, s. 27). Bir diğer ifadeyle toplumsal cinsiyet rolleri bağlamında kız çocuklarının daha çok sağlık hukuk felsefe eğitim gibi beşerî alanlardaki mesleklere ve alanlara yöneldikleri, erkek öğrencilerin ise doğa ve fen bilimleri alanlarını tercih ettikleri görölmüştür. Bunlara ek olarak, kadınların eğitiminde toplumsal cinsiyet

rollerinin kısmen etkisi görülse de müfredatta yer alan konuların aktarılması hususunda cinsiyetçi ya da eril bir dilin hâkim olduğu bilgisine yapılan araştırmalarda rastlanmıştır. Dolayısıyla Batı Balkanlar'da kadınların eğitime erişim hususunda atılan adımlar yeterli gibi görünse de eğitim süresince kullanılan ders materyallerinde ve aktarılan dilde benzer cinsiyet eşitliğinin sağlanması noktasında uygulamalara ihtiyaç duyulmaktadır. Toplumsal cinsiyet rollerinin lise ve yükseköğretimde kız ve erkek öğrencilerin hangi alanları seçeceği noktasında hala etkisinin devam ettiği görüldüğünden ilkokul ve ortaokulda bu ayrışma halinin engellenmesi noktasında bazı adımlara ihtiyaç duyulmaktadır.

KAYNAKÇA

- UNESCO Institute for Statistics (UIS) (2024. <https://apiportal.uis.unesco.org/bdds> adresinden alındı
- Aikman, S., & Unterhalter, E. (Dü). (2005). *Beyond Access: Transforming Policy and Practice for Gender Equality in Education*. Oxford: Oxfam GB.
- Bakřic - Müftü, J., Ždralović, A., Karapetrović, M., Popov - Momčinović, Z., & Kotlo, R. (2022). *Bosna Hersek'teki Üniversitelerde Cinsiyet Eřitliđi Nasıl Sağlanır?*. Sarajevo: Bosna Hersek'te Birleřmiş Milletler Kalkınma Programı (UNDP).
- Beauvoir, S. (1973). *The Second Sex*. New York: Vintage.
- Browne, E. (2017). *Gender norms in the Western-Helpdesk Report*. Brighton: Institute of Development Studies.
- Burr, V. (2002). *Gender and Social Psychology*. USA/Canada: Routledge.
- Butler, J. (2006). *Gender Trouble: Feminism and the Subversion of Identity*. New York and London: Routledge.
- Cenaj, E. (2012, April). *Education and Gender Issues in Albania: Kukës Region Case*. 2(6).
- Demukaj, V., Maloku, E., & Beqa, A. (2019, September). *Gender Stereotypes and Educational Choices*. Center for Social Studies and Sustainable Development LEAP.
- Dragana, S., & Zaharijevski, D. (2010). *Obrazovanje za rodnu ravnopravnost: Analiza nastavnog materijala za osnovnu i srednju školu*. Niř: UNDP.
- Dundic, M. (2024, June 11). *Gender Differences: How Society Shapes Our Gender Roles from the Earliest Age*. <https://www.undp.org/>: <https://www.undp.org/serbia/blog/gender-differences-how-society-shapes-our-gender-roles-earliest-age> adresinden alındı
- EIGE. (2023). *Gender Equality Index: Measuring progress in the Western Balkans 2023*. Publications Office of the European.
- Gjonça, J. (2001, November). *Fertility Transition in Communist Albania, 1950-90?*. *Population Studies*, Vol. 55(No. 3).
- Grünberg, L. (2011). *From Gender Studies to Gender IN Studies. Case Studies on Gender-Inclusive Curriculum in Higher Education*. Bucharest: CEPES.
- Hazizaj, A. (Dü.). (2023). "Cedaw Shadow Report on Situation of Women and Girls in the Republic of Albania, Report of Ngo's on Situation of Women And Girls in the Republic of Albania": chrome-extension://efaidnbmninnibpcjpcglclefindmkaj/https://www2.ohchr.org/english/bodies/cedaw/docs/ngos/ACPAR_Albania46.pdf, adresinden alındı
- Heywood, A. (1992). *Political Ideologies An Introduction*. New York: St. Martin's Press.
- Hughson, M. (2014). *Gender Country Profile For Bosnia and Herzegovina*. archive.

europa.: https://archive.europa.ba/wp-content/uploads/2015/05/delegacija-EU_2014070314432045eng.pdf adresinden alındı

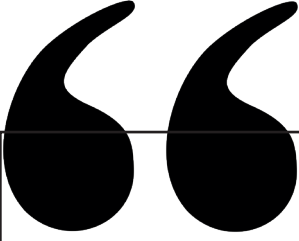
- Ilazi, H. (2003). *Gender Review in Education in Kosovo*. Kosovo: UNICEF Kosovo.
- INSTAT. (2010). *Perspektiva gjinore në Shqipëri (Arnavutluk'ta Toplumsal Cinsiyet Perspektifi)*: <https://www.instat.gov.al/en/home.aspx> adresinden alındı
- Jaha, R., Dobranja, D., & Losha, J. (2024). *Gender Analysis: A Multifaceted Overview of Gender Justice in Kosova*. Prishtina: Friedrich-Ebert-Stiftung.
- Lindsey, L. (2016). *Gender Roles: A Sociological Perspective*. New York: Routledge.
- March, C., Smyth, I., & Mukhopadhyaya, M. (1999). *A Guide to Gender-Analysis Frameworks*. Oxford: Oxfam.
- Miftari, E., Durkalić, M., & Mariñ, M. (2021). *Country Gender Equality Profile of Bosnia and Herzegovina*. Sarajevo: UN Women.
- Mlinarević, G., Isaković, N., & Rees, M. (2015). *If women are left out of peace talks. Forced Migration Review(50)*.
- Norman, H. N., June, J., & Barry, K. S. (1996). *Education and Democratic Citizenship in America*. Chicago and London: University of Chicago Press.
- Oakley, A. (1985). *Sex, Gender and Society*. England: Gower Publishing Company, England.
- Perticevic, I. (2012). *Women's Rights in the Western Balkans in the Context of EU Integration: Institutional Mechanism for Gender Equality*. Background Paper for the Committee on Women's Rights and Gender Equality in the European Parliament.
- Popović, D. (2012). *Žene u nauci: Od Arhimeda do Ajnštajna- Osvajanje*. Beograd: Službeni glasnik.
- Press, T. E. (2011). *The Sociology Reference Guide Series Gender Roles & Equality*. Pasadena: Salem Press.
- Radenković, M. (2024). *Women and Men in the Republic of Serbia*. Belgrade: Statistical Office of the Republic of Serbia.
- Simic, O. (2015). *Gender (in)equality in Bosnia and Herzegovina: One step forwards, two steps back*. S. Ramet, & C. Hassenstab (Dü) içinde, *Gender (In)equality and Gender Politics in Southeastern Europe: A Question of Justice (Gender and Politics)*. UK: Palgrave Macmillan.
- Situational Analysis Of Education And Social Inclusion Of Roma Girls In Serbia*. (2011). CARE Serbia: <http://care-balkan.org/dok/1389605066.pdf> adresinden alındı
- Suğur, S. (2012). "Toplumsal Cinsiyet". G. Ed. Oğuz içinde, *Toplumsal Yaşamda Kadın* (s. 3). Eskişehir: Anadolu Üniversitesi Yayınları.
- The World Bank. (2001). *Engendering Development: Through Gender Equality in Rights, Resources, and Voice, A World Bank Policy Research Report*. New York: Oxford University Press.

UNESCO Institute for Statistics (UIS). (2022). North Macedonia. liveprod.worldbank.org: <https://apiportal.uis.unesco.org/bdds>. adresinden alındı

UNICEF. (2021). UNICEF Albania Country Programme 2017-2020, Final Report: <https://www.unicef.org> adresinden alındı

Women, U. (2022). Women and Men in North Macedonia: A statistical portrait of trends in gender equality. Skopje: UN Women.

Worldbank. (2024, May). Montenegro: Country Gender Assesment. Worldbank.org: www.worldbank.org adresinden alındı

Bölüm 3

ADNAN MENDERES VE TURGUT ÖZAL DÖNEMİ TÜRK DIŞ POLİTİKASINDA MEYDANA GELEN GELİŞMELERİN KÜRESEL ETKİ BAĞLAMINDA İNCELENMESİ

*Yusuf YILDIRIM*¹

---

¹ Dr. Öğr. Üyesi, Isparta Uygulamalı Bilimler Üniversitesi, Isparta, Türkiye,
yusufyildirim@isparta.edu.tr
ORCID: 0000-0002-9082-3443

1.Giriş

Türk dış politikası, tarihsel süreç içerisinde çeşitli evrelerden geçerek şekillenmiş ve bu süreçte farklı liderlerin etkisi altında önemli değişimler göstermiştir. Bu bağlamda, Adnan Menderes ve Turgut Özal dönemleri, küresel gelişmeler nedeniyle Türk dış politikasında önemli gelişmelerin yaşandığı dönemler arasında gösterilebilir. Adnan Menderes dönemi 1950-1960 yılları arasında Türkiye'nin dış politikasını şekillendirirken, Turgut Özal ise 1983-1993 yılları arasında bu misyonu üstlenmiştir. Her iki lider de Türkiye'nin Batı ile olan ilişkilerini güçlendirmeye yönelik *pragmatik* bir dış politika izlemiş, Kuzey Atlantik Antlaşması Örgütü (NATO) ve Birleşmiş Milletler (BM) gibi uluslararası kuruluşlarla ilişkileri geliştirmeye çalışmıştır (Oran, 1996; Ataöv, 1969). Adnan Menderes dönemi, Soğuk Savaş'ın etkileri altında şekillenen bir dış politika anlayışını yansıtmaktadır. Kore'ye asker gönderdikten sonra NATO'ya üye olunması Batı bloğuna entegre olma çabalarını hızlandırmış ve bu çerçevede Amerika Birleşik Devletleri (ABD) ile uyumlu politikalar izlenmiştir (Oran, 1996).

Adnan Menderes dış politikada Orta Doğu ülkelerine de önem vermiştir. Irak, İran, Mısır, Suudi Arabistan, Lübnan gibi ülkelerle ilişkilerin geliştirilmesine yönelik adımlar atmıştır (Oran, 1996). Turgut Özal dönemi ise küreselleşme ve ekonomik entegrasyon süreçlerinin hız kazandığı bir dönemi temsil eder. Özal, Türkiye'nin dış politikasında ekonomik kalkınmayı öncelikli hedef olarak belirlemiş ve bu doğrultuda Batı ile olan ilişkileri derinleştirmiştir. Özellikle Avrupa Birliği (AB) ile ilişkilerin geliştirilmesi yönünde önemli adımlar atmış, Türkiye'nin AB üyeliği için gerekli reformları teşvik etmiştir (Ataöv, 1969).

Özal'ın dış politikası, aynı zamanda Ortadoğu'daki gelişmelere duyarlılık göstererek, Irak ve İran ile olan ilişkilerde daha dengeli bir yaklaşım benimsemiştir (Oran, 1996). Her iki liderin dönemlerinde de Türkiye'nin dış politikası, Batı yönlü bir anlayışla şekillenmiş, *pragmatik* bir yaklaşım benimsemiştir. Menderes döneminde daha çok askeri ve stratejik işbirlikler ön planda iken, Özal döneminde ekonomik ve diplomatik ilişkiler ön plana çıkmıştır. Bu bağlamda, Menderes'in NATO ile olan ilişkileri, Türkiye'nin güvenliğini sağlamaya yönelik bir strateji olarak öne çıkarken, Özal'ın AB ile olan ilişkileri, Türkiye'nin ekonomik entegrasyonunu hedefleyen bir politika olarak dikkat çekmektedir (Ataöv, 1969).

Bu çalışma, Adnan Menderes ve Turgut Özal dönemlerinde bölgesel ve uluslararası alanda meydana gelen olayları, izledikleri dış politika yaklaşımları doğrultusunda karşılaştırarak okuyuculara ve araştırmacılara izlenen stratejiler hakkında bilgi vermeyi amaçlamaktadır.

2. Adnan Menderes Döneminde Türk Dış Politikasında Meydana Gelen Gelişmeler

Adnan Menderes dönemi Türkiye'nin dış politikası incelendiğinde, uluslararası alanda “*denge politikası*” yerine Batı ile olan ilişkileri güçlendirmeye yönelik bir dış politika izlediği görülür. Bu dönemde Türkiye'nin NATO üyeliği, Kore Savaşı'na asker göndermesi ve Orta Doğu'daki komşu ülkelerle olan ilişkileri, Menderes'in dış politikasının temel taşlarını oluşturmuştur. Menderes dönemi gerçekleşen NATO'ya katılım, Türkiye'nin Batı bloğuna entegrasyonunu pekiştirmiş ve Soğuk Savaş döneminde bir nevi güvenlik kalkanı olmuştur. NATO üyeliği, Türkiye'nin askeri işbirliklerini arttırmış, Amerika Birleşik Devletleri (ABD) ile olan ilişkilerini de derinleştirmiştir. Menderes, bu dönemde Türkiye'nin stratejik konumunu vurgulayarak, Batı'nın güvenlik politikalarına entegre olmayı hedeflemiştir (Oran, 1996).

Dönemin önemli dış politika gelişmelerinden biri Kore Savaşı'dır. Türkiye, 1950 yılında Birleşmiş Milletler'in çağrısı üzerine Kore'ye asker göndermiştir. Bu müdahale, Türkiye'nin uluslararası alanda aktif bir rol üstlenme isteği olarak değerlendirilebileceği gibi Batı'ya yakınlaşma olarak da görülebilir (Oran, 1996; Ataöv, 1969).

Dönemin Dışişleri Bakanı Fuat Köprülü verdiği bir demeçte, “*Ortadoğu emniyette olmadıkça Avrupa kendini emniyette hissetmeyecektir. Ortadoğu'nun kalkınması ve müdafaası için bu bölge ile Batı arasında işbirliğini sağlamak Türkiye'nin vazifesidir*” diyerek, Türkiye'nin hem Avrupalı devletler hem de Ortadoğu'da bulunan devletler açısından önemi dile getirilmiştir (Sönmezoglu, 1998). Kendini bu konu da bir nevi görevlendiren iktidar, Balkan ve Bağdat Paktları gibi bölgesel oluşumlar için girişimler de bulunmuştur.

Yunanistan ve Yugoslavya ile karşılıklı başlayan temaslar neticesinde, ortak dayanışma ve iş birliğini öngören antlaşma 28 Şubat 1953'te imzalandı. Stalin'in ölümüyle dış politikasında *ılımlı* bir yaklaşım sergileyen Sovyetler Birliği'nin bu tutumu, Yugoslavya'yı rahatlatı ve Batılı devletlerle ilişkilerini daha ağırdan almasına neden oldu (Eroğul, 1998). Bu durum, Balkan Pakti'nde de kendini gösterdi ve yapılan antlaşma kâğıt üzerinde kaldı (Oran, 2003). Stalin'in ölümünden sonra Sovyetler Birliği Türkiye ile de ilişkileri normalleştirme yönünde girişimlerde bulunmuş olsa da Menderes Hükümeti, Batı'ya yönelmeyi tercih etti (Oran, 2003).

Adnan Menderes dış politikada Ortadoğu'ya da eğilim gösterdi. Mısır ile zaman zaman gerginlikler yaşanmış, özellikle Nasır yönetiminin *pan-Arabizm* politikalarına karşı bir duruş sergilenmiştir. Irak ile sınır anlaşmazlıkları yaşansa da *ılımlı* bir dış politika yaklaşımı izlenmiştir. Bu yaklaşım İran ile olan ilişkilerde de geçerli olmuştur. Bu dönemde Türkiye'nin Orta Doğu'daki politikaları, bölgedeki güç dengelerini gözetererek şekillenmiştir (Ataöv, 1969). Dış politika da izlenen bu yaklaşımlar doğrultusunda Menderes Hükümeti

Ortadoğu seyahati düzenledi. İlk olarak Irak ziyaret edildi. Menderes, Irak Başbakanı Nuri Es Said ile görüştü. Görüşmede Ortadoğu'nun güvenliği için pakt kurmanın gerekliliğine dikkat çekti. (Sönmezoğlu, 1998). Irak'tan sonra Suriye ziyareti yapıldı. Fakat Şam'da göstericiler tarafından protesto edildi. Türkiye'nin Truman Doktrini ve Marshall Planı kapsamında ABD'den yardım alması, Filistin sorununda Batılı devletlerden yana tavır sergilemesi gibi durumlar protestonun sebepleri arasında gösterilebilir (Oran, 2003). Şam'dan beklediği desteği alamayan Menderes, Ortadoğu ziyaretine Lübnan'a geçerek devam etti. Lübnan yönetimi ılımlı bir yaklaşım sergilese de kurulacak pakt için Arap Birliği'ne danışması gerektiğini açıkladı (Sönmezoğlu, 1998). Mısır ise Türkiye öncülüğünde yapılan bu girişimi doğru bulmadığını Arap Birliği'ni sabote etme girişimi olarak ifade etti. (Sönmezoğlu, 1998). Arap Birliği ülkelerinin tüm eleştirilerine rağmen Türkiye ile Irak arasında 24 Şubat 1955'te Bağdat'ta Savunma Paktı imzalandı. Kurulan Pakta sırasıyla; 4 Nisan 1955'te İngiltere, 1 Temmuz 1955'te Pakistan, 3 Kasım 1955'te İran katıldı. (Sönmezoğlu, 1998). Taraf ülkeler arasında güvenliğin sağlanması için yapılan antlaşma varlık gösteremeden kağıt üzerinde kaldı. Başta Arap Birliği ülkeleri olmak üzere Sovyetler Birliği'n den de sert eleştiriler geldi. Bağdat Paktı Batılı devletlerin bölgede askeri yapılanmasına zemin hazırlayan bir antlaşma olarak nitelendirildi. Bunun neticesinde Sovyetler Birliği bölgeye daha fazla önem vermeye başladı. Mısır'a yakınlık göstererek Batı karşıtı düşünceleri desteklemeye çalıştı. (Sander, 2016). Bölge barışını ve güvenliğini sağlamak için *atılan adım* neticesinde bölge ülkeleri arasında *koşar adım* ayrılıklar yaşandı. Dönemin Dışişleri Bakanı Fuat Köprülü'nün ifadesiyle Türkiye'nin görevi olan "Ortadoğu ile Batı arasında iş birliğini sağlama" anlayışı beklenen sonucu vermedi. Başta Mısır olmak üzere bazı devletlerle sorunlar yaşanmasının yanında Batı'nın sözcülüğünü yapmakla eleştirildi (Kiraz, 2020).

Adnan Menderes döneminin önemli konularından biri de Kıbrıs sorunu oldu. İngiltere adadan ayrıldıktan sonra Yunanistan'ın uluslararası alanda Kıbrıs'ın kendisine ilhak edilmesi yönünde faaliyetlerde bulunması hem Kıbrıs'ta bulunan Türkleri hem de Türkiye'yi endişelendiriyordu. Yunanistan Kıbrıs'ın kendilerine verilmesi için konuyu 1954 yılında Birleşmiş Milletlere (BM) götürdü. Ada halkının Enosis (Rumların Adayı Yunanistan ile birleştirme düşüncesi) istediğini ileri sürdü. BM'de Yunanistan'ın önerisi kabul edilmedi. Bunun üzerine Rumlar, Yunanistan'ın da desteğiyle Ada da silahlı mücadeleye başladı (Matiç, 2017). Yaşanan gelişmeler karşısında Menderes Hükümeti, Ada da İngiliz yönetiminin devamı yönünde politika izledi. 1955 yılında Londra'da düzenlenen konferansta da bu yönde karar alındı. Fakat sorunun tam olarak çözülememesi tarafların kendi tezlerini sürekli olarak ön planda tutmalarına neden oldu. Konu BM ve NATO'da görüşüldü fakat bir anlaşma sağlanmadı. 1958 yılında ABD'nin BM görüşmelerinde devreye girmesiyle taraflar arasında anlaşma sağlandı. Türkiye taksim tezinden

Yunanistan Enosis'ten vazgeçti. 1959 yılında Zürih Konferansı'nda Kıbrıs Cumhuriyeti'nin kurulması kabul edildi. Oluşabilecek anlaşmazlıklar ve saldırı karşısında İngiltere, Türkiye ve Yunanistan Garantör devlet oldu. Kıbrıs meselesinin uluslararası bir antlaşmayla çözülmesi ve Türkiye'nin taraf olması Menderes Hükümeti'nin dış politikadaki önemli başarılarından bir oldu (Karpaz, 2012).

3.Turgut Özal Döneminde Türk Dış Politikasında Meydana Gelen Gelişmeler

Turgut Özal dönemi Türkiye'nin dış politikası incelendiğinde, Soğuk Savaş'ın etkisinin azalmaya başladığı, ABD'nin *süper güç* olduğu bir dünyada bölgesel ve küresel yapılanmaların etkin olmaya çalıştığı bir dönem olarak düşünülebilir. Böyle bir ortamda Turgut Özal, Türkiye'nin uluslararası alandaki konumunu güçlendirmek amacıyla, daha aktif ve girişken bir dış politika izlemeyi hedeflemiştir. Bu bağlamda, Türkiye'nin Batı ile olan ilişkileri ön plana çıkarken, özellikle ABD ile stratejik ortaklık ilişkisi derinleşmiştir (Şamiloğlu, 1991; , Köni, 1988).

Özal'a göre ABD çıkarlarına zarar verecek politikaları uygulamak Türkiye'ye siyasi ve ekonomik olarak zarar verecektir. Dolayısıyla ABD'nin oluşturduğu strateji içerisinde plan oluşturmak ve dengelemeye çalışmak tercih edilmeliydi. Özal döneminde, ABD senatosunda Türkiye'ye ilişkin "İnsan Hakları", "Ermeni Soykırımı" gibi konular sıklıkla gündeme gelmekte ve bu durum Türkiye'yi rahatsız etmekte idi (Balcı, Gülener, 2018). Özal Hükümeti, 1980 yılında imzalanan ve uzatılması gündeme gelen Savunma ve Ekonomik İşbirliği Antlaşması'na (SEİA) ilişkin tartışmalar sırasında Amerikan senatosunda gündeme gelen konularla ilgili duyulan rahatsızlıkları dile getirmiş fakat söylenenler karşılık bulmamıştır. Bu gelişmeler doğrultusunda Cumhurbaşkanı Kenen Evren Washington'a yapacağı geziyi iptal etti ve ABD'nin İncirlik Hava Üssü'nü kullanımında kısıtlamaya gidildi (Hale, 2003). Taraflar arasında sorunlar yaşansa da Türkiye Amerika Birleşik Devletleri'nden gelecek askeri ve ekonomik yardıma ihtiyaç duyduğu için anlaşma 1988 yılında yenilendi (Hale, 2003). Yenilenen anlaşmaya birlikte ABD, İncirlik ve diğer 12 üssü kullanmaya devam etti. 1988 yılında 526.000.000 dolar askeri yardım yapıldı (Hale, 2003). Türkiye, Mısır ve İsrail'den sonra ABD'nin askeri yardım yaptığı üçüncü ülke oldu. SEİA ile teknoloji ve malzeme transferi sağlayan Türkiye kendi savunma sanayisini güçlendirme imkânı sağladı. Bu anlaşma sayesinde Amerikan şirketi General Dynamics'le işbirliğine gidilerek F-16 avcı uçağı fabrikasının kurulumunda görev aldı (Hale, 2003). Dış politika konusunda karşılaşılan bu durum, Özal yönetiminin ABD ile kriz yaşamadan dengeleme yoluyla ilişkileri devam ettirme isteğini göstermektedir.

Türkiye ile Amerika Birleşik Devletleri arasındaki ilişkilerin 1980'lerde artması beraberinde Ankara Moskova hattının gerilmesine de neden

olmuştu. Soğuk savaşın son dönemlerinde bölgede ağırlığını hissettirmek isteyen Sovyetler, Afganistan'a askeri müdahalede bulunmuş, Kafkaslarda askeri yapılanmaya gitmiş, İsrail'in Lübnan'ı işgal etmesiyle Suriye'de silahlanmaya başlamıştı. Bölgesinde meydana gelen bu olaylar Türkiye'yi tedirgin etmekte idi. Sovyetler ile oluşan bu tedirginlik 1985 yılında Sovyet Komünist Parti yönetimine Mihail Gorbaçov'un gelmesine kadar devam etti. Gorbaçov'un politikaları yeniden yapılanma ve işbirliklerini geliştirme yönündeydi. Batı ile yaşanan sürtüşmeler bırakılınca Soğuk Savaş sona ermiş oldu (Hale, 2003).

1980'lerin ikinci yarısında Türkiye Sovyetlerle ve Batılı devletlerle iyi ilişkiler geliştirme fırsatı buldu. 1987-1990 yılları arasında Türkiye ile Sovyetler Birliği arasındaki iki taraflı ticaret hacmi 476.000.000 dolardan 1.800.000.000 dolara çıktı (Hale, 2003). Bu ticaretin en önemli kısmı Rusya'nın, 1987 yılında inşa edilen ve Bulgaristan'dan geçen bir boru hattıyla Türkiye'ye sağladığı doğal gazdı. Doğal gaz anlaşması 1984 yılında imzalanmıştı. Türk müteahhitleri Sovyetler Birliği'nin de önemli inşaat işleri yapmaya başladı (Hale, 2003). Özal yönetiminde gelişen Türkiye'nin dış ticaret kayıtları Türkiye'nin Sovyetler Birliği'ne kredi verebileceğini gösteriyordu. 1989'da Türk Eximbank, Sovyetler Birliği'ne Türk malları satın alma karşılığında 150.000.000'ar dolar tutarında iki kredi vermiş ve bunları 1991 yılında verilen krediler izlemiştir (Hale, 2003). Küresel politikalarda meydana gelen bu gelişmeler Türkiye'nin güçlü devletlerle olan ilişkilerini etkilerken bölgesel olaylarda meydana gelen gelişmelerde de bu etkileşim söz konusu olmuştur. Ege ve Kıbrıs konusunda Yunanistan'la sürekli etkileşim halinde olunmuş fakat yavaş işleyen bir süreç gerçekleşmiştir. Kıbrıs'ta taraflar arası görüşmeler 1983 yılına kadar istenilen sonuç alınmadan devam etmişti. Bu durum karşısında Kıbrıslı Türkler, Rauf Denktaş'ın cumhurbaşkanı olacağı Kuzey Kıbrıs Türk Cumhuriyeti'ni (KKTC) ilan ettiler (Hale, 2003). Türkiye, KKTC'yi tanıyarak desteklediğini gösterdi.

1980'ler de Türkiye'nin büyük devletlerle ilişkileri küresel değişimler doğrultusunda şekillenirken Orta doğu komşularıyla ilişkilerde ekonomik beklentilerin daha ağır bastığı görülür. 1973-74 yılları arasında artan petrol fiyatları 1980 yılında tekrar ivme kazanarak artış gösterdi. Bu durum Türkiye'nin petrol ihracatçısı olan Ortadoğu ülkeleriyle yakınlık kurmaya yöneltti. Bu bağımlılığın farkında olan Özal, ithalatı dengeleme ve ihracatı arttırmaya yönelik ekonomi uygulamalarına öncelik verdi. 1970 yılında Ortadoğu bölgesinden 64.000.000 dolar düzeyinde olan ithalat, 1985 yılında 2.800.000.000 dolara yükseldi. Aynı dönem ihracat miktarları ise 54.000.000 dolardan 3.000.000.000 dolara yükseldi. 1970-1985 yılları arasında Türk müteahhit şirketleri yaklaşık 200.000 Türk işçiyi Ortadoğu'ya götürdü (Hale, 2003). Bu gelişmeler Orta doğulu devletlere daha fazla önem verilmesini gösteriyordu. Olası riskler açısından çok taraflı anlaşmalar yerine iki taraflı anlaşmaların

yapılması ve bölgede çıkan anlaşmazlıklara taraf olmaktan kaçınma öngörülmekteydi (Hale, 2003).

Bu yaklaşımın bir parçası olarak Türkiye, Ortadoğu’da Amerika Birleşik Devletleri’ni desteklerken 1950’lerde olduğundan daha ihtiyatlı davranmaya başlamıştı. NATO yükümlülükleri kapsamında olmadıkça veya insancıl gayeler taşımadıkça herhangi bir taahhüt altına girmeme anlayışı benimsendi (Hale, 2003).

Özal dönemi önem verilen konulardan biri de dağılma sürecine giren Yugoslavya’da ortaya çıkan Bosna-Hersek krizi gibi olaylar olmuştur. Etnik ve dini yakınlıkların bulunduğu milletlerin zor durumda olması Türkiye’nin Balkan coğrafyasındaki rolünü yeniden değerlendirmesine neden olmuştur. Özellikle Avrupa’nın Balkanlardaki politikalarının yetersiz kalması Türkiye’nin bölgedeki etkisini arttırma çabalarını desteklemiştir. (Bağcı, 1994). Özal, Türkiye’nin bu tür krizlerde aktif bir rol almasını ve barış süreçlerine katkıda bulunmasını amaçlamıştır (Bağcı, 2001). Bu durum Batı ile ilişkileri güçlendirirken bölgesel meselelerde daha aktif rol almasını sağlamıştır.

Avrupa Ekonomik Topluluğu’na (AET) üyelik başvurusu ve Irak’ın Kuveyt’e saldırısı karşısında ABD yönlü politika izlenmesi dengeleme politikası kapsamında atılan adımlar olarak görülebilir (Balci, Gülener, 2018).

Avrupa Topluluğu tarafından üyelik başvurusu reddedilen Türkiye, Avrupalı devletlerle ilişkisini devam ettirmiş, Körfez Savaşı’nı da ABD yanlısı bir politika izlemiştir. Özal dönemi uygulanan *dengeleme* politikası kapsamında ABD’nin Ortadoğu, Kafkasya ve Orta Asya politikası doğrultusunda hareket edilmiş Batı’nın ve Amerika’nın “ileri karakolu” misyonu üstlenilmiştir. Körfez Savaşı sırasında ABD’ye verilen destekten dolayı “ABD, Türkiye’ye bir şey borçlu mu?” sorusuna Özal; *Türkiye’nin görevini yaptığını iyi bir müttefik olduğunu gösterdiği* şeklinde cevap vermiştir. (Balci, Gülener, 2018).

Dış politikada *dengeleme* doğrultusunda yeni stratejiler geliştiren Özal Hükümeti, Sovyetler Birliği’nin dağılmasıyla ortaya çıkan yeni devletleri bölgesel güç olma noktasında bir fırsat olarak gördü. Bu durum ABD’nin Orta Asya politikası ile de örtüşüyordu. Özal, Türk dünyası ile işbirliğine ayrı bir önem verdi. Türk devletlerine verdiği bu önemi 30-31 Ekim 1992 tarihinde İstanbul’da gerçekleşen Türk Cumhuriyetleri Zirvesi’nde de ifade etti. Özal’a göre bu durum tarihi bir fırsattı ve iyi bir şekilde değerlendirilmesi gerekiyordu (Balci, Gülener, 2018). Bu kapsamda Özal, 1993 yılında üst düzey yetkililer ve iş adamlarından oluşan kalabalık bir ekiple Orta Asya seyahati gerçekleştirdi. Siyasi konulardan ziyade ticari ve ekonomik konuların daha ağırlık bastığı gezi taraflar arasında oluşturulacak projelere zemin hazırladı (Balci, Gülener, 2018).

4. Adnan Menderes ve Turgut Özal Dönemi Türkiye'nin Dış Politika Uygulamalarının Karşılaştırılması

Türkiye siyasi hayatının önemli isimleri arasında yer alan Adnan Menderes ve Turgut Özal dış politika alanında izledikleri stratejiler ve uyguladıkları yöntemlerle haleflerine farklı bakış açısı kazandıran liderler arasında gösterilebilir. Adnan Menderes dönemi Türkiye'nin dış politikası incelendiğinde genel hatları itibariyle ABD yönlü ilişkilere dolaysıyla Batılı devletlere ağırlık verdiği görülür (Oran, 2003). Bu durumun ortaya çıkma nedenleri arasında SSCB'nin yayılmacı tutumu (Oran, 2003), Batı'nın güvenlik ve ekonomi başta olmak üzere güçlü yapısı ve ülkenin kuruluşundan itibaren hedefi olan “*muasır medeniyet seviyesinin üzerine çıkma*” arzusu şeklinde sıralanabilir. Menderes dönemi Türkiye'nin dış politikası incelendiğinde; BM içerisinde daha etkili olmaya yönelik adımlar, Kore'ye asker gönderme, NATO üyeliği, Balkan ve Bağdat Paktlarının kurulması ilk olarak belirtilebilir (Oran, 2003). Bu gelişmeler Menderes dönemi uygulanan dış politika da seleflerinin uyguladığı *denge politikasından* ziyade bölgesel ve uluslararası alanda daha etkili olmaya yönelik bir politik yaklaşımın benimsendiğini göstermektedir. Uygulanan politikalar ortaya çıkan sonuçları itibariyle değerlendirildiğinde; Soğuk Savaş dönemi ABD yanlısı politikaların uygulandığı, Truman ve Marshall Planları kapsamında Türkiye'nin askeri ve mali açıdan destek sağladığı fakat bunun istenilen ölçüde gerçekleşmediği görülür. Dış politikanın merkezinde *süper güç* olarak nitelendirilen bir devletin olması ister istemez bu gücün küçük ülke üzerinde etkili olması ve otonomi kapsamında sınırlandırılması gibi bazı sonuçları karşımıza çıkarmaktadır. Balkan ve Bağdat Paktlarının bu doğrultu da oluşturulduğu söylenebilir. Batı ve Ortadoğu arasında *süper güç* politikasında hareket etmek hem istenilen sonucu vermemiş hem de bölge ülkeleri tarafından kutuplaşma nedeni olarak gösterilmiştir (Sönmezoğlu, 1998).

Turgut Özal dönemi Türkiye'nin dış politikası incelendiğinde Avrupa Topluluğu ve Amerika Birleşik Devletleri ile ilişkilerin öncelikli olduğu bir dış politik anlayış karşımıza çıkar. Özal'ın dış politika da ABD stratejileri doğrultusunda hareket ettiği görülür. 1980 yılı itibariyle Türkiye'de daha fazla hissedilmeye başlayan küresel etkiyle birlikte liberal ekonomi anlayışı ve serbest piyasa koşullarına uygunluk, insan hakları gibi konular Türkiye gündeminde daha fazla yer edinmeye başladı (Doğan, 1991). Bu dönem itibariyle Türkiye'nin dış politikasında Batılı devletlerle ilişkiler yoğunluk kazandı. Özal dönemi dış politikada, “Türkiye'nin Batılı devletler ve ABD için iyi bir müttefik olduğu” yaklaşımı benimsendi (Balcı, Gülener, 2018). Bölgesel ve küresel anlamda takip edilen politikaların bu doğrultuda şekillendiği söylenebilir. Ortadoğu ülkeleriyle kurulan ilişkilerde de bu denge gözetilmiştir. Önceki dönemlere göre ithalat ve ihracat oranlarında yaşanan artışla birlikte taraflar arasında ikili anlaşmalar yoluyla ilişkiler sürdürülmüştür (Hale, 2003).

Turgut Özal'ın uygulamış olduğu ekonomi politikaları 1980'li yılların ikinci yarısından itibaren ekonomi üzerinde olumlu etki olarak kendini göstermiştir. 1989 yılında Sovyetler Birliği'ne önemli miktarlarda kredi verilmiş büyük devletlerle ilişkiler küresel gelişmeler doğrultusunda şekillenmeye başlamıştır. Bölgesel gelişmelerde Kıbrıs sorunu ve Bosna-Hersek gibi olaylarda yeni stratejiler doğrultusunda hareket edilerek bölgede kendi etkinliğini artırma yoluna gidilmiştir.

Küresel ve bölgesel oluşumlar dikkate alındığında Özal dönemi Batı yönlü politikalara ağırlık verilmekte ABD stratejisine *uygunluk ve dengeleme* doğrultusunda hareket edilmekteydi. Örneğin SSCB dağıldıktan sonra Türkiye'nin NATO içerisindeki önemi sorgulanmaya başlanınca Körfez Savaşı'nda ABD'ye destek verilerek hem NATO hem de ABD için önemli bir müttefik olduğu gösterildi (Balcı, Gülener, 2018).

Verilen bilgiler doğrultusunda iki dönemi daha iyi anlayabilme adına bu dönemler de meydana gelen bazı gelişmeleri tablo üzerinde göstererek her iki dönemi olası benzerlikler ve farklılar açısından değerlendirmeye çalışalım.

Tablo 1: Adnan Menderes ve Turgut Özal Dönemlerinde Dış Politikada Meydana Gelen Bazı Olayların Benzerlik ve Farklılıkları

Adnan Menderes Döneminde Meydana Gelen Bazı Gelişmeler	Turgut Özal Döneminde Meydana Gelen Bazı Gelişmeler	Benzerlikler	Farklılıklar
Kore'ye Asker Gönderilmesi	Avrupa Topluluğuna Üyelik Başvurusu	Batılı devletlere dış politika da daha fazla önem verilmesi	Adnan Menderes Dönemi İkinci Dünya Savaşı'nın etkilerinin hissedildiği bir dönem olması ve savaş sonunda iki kutuplu bir dünyanın oluşması. Turgut Özal döneminde tek <i>süper güç</i> bulunması
NATO Üyeliği	SEİA Antlaşması	Bölgesel ve Küresel oluşumlara üye olunması ve başvuru yapılması	Adnan Menderes'in Dış Politika 'da ABD merkezli bir politika anlayışı benimsemesi Turgut Özal'ın Dış Politikada ABD'yi dengelemeye yönelik, çok yönlü bir yaklaşım sergilemesi
SSCB'nin Yayılmacı Tavrı ve Toprak Talebi	Serbest Piyasa Koşullarına Uyum Sağlanması İhracatı Arttırmaya Yönelik Faaliyetlerin Uygulanması	Bölgesinde etkili bir güç olmaya yönelik girişimlerde bulunulması	Adnan Menderes Dönemi Batı'dan mali ve askeri alanlarda destek sağlamaya yönelik politikalar izlenirken, Turgut Özal Döneminde ekonomik reformlar, insan hakları, serbest piyasa koşullarının sağlanması gibi konulara önem verilmesi
Balkan Paketi'nin kurulması	Yugoslavya'nın Dağılma sürecine Girmesiyle Bosna-Hersek, Kosova gibi Müslüman Ülkelerin Desteklenmesi	Küresel alanda varlığını ve etkinliğini göstermeye yönelik girişimlerde bulunulması	Turgut Özal Döneminde küresel ekonomiye entegrasyon ve dış ticaretin canlandırılması öncelikli konulardan oldu.
Bağdat Paketi'nin Kurulması	Irak'ın Kuveyt'e Saldırısında ABD'ye Destek Verilmesi	Bölgesel ve Küresel Çatışmalarda ABD yanlısı strateji izlenilmesi	Adnan Menderes Dış Politika 'da <i>pragmatik</i> bir yaklaşım sergilerken Turgut Özal Döneminde de <i>pragmatik yaklaşım</i> ve ekonomi konularına önem verildi.
Kıbrıs Sorunu ve Kıbrıs Cumhuriyeti'nin Kurulması	SSCB Dağıldıktan Sonra Yeni Kurulan Türki Cumhuriyetlerle İlişkilere Önem Verilmesi ve İstanbul'da Konferans Düzenlenmesi	Uluslararası yatırım ve teşviklerin ülke ekonomisine kazandırmaya yönelik adımlar atılması ve uygulanmaya konulması	Adnan Menderes Dönemi komünizm tehlikesine ve müttefiklik konularına yönelik politikalar gündemde iken, Turgut Özal Döneminde Batılı Devletler için "İyi Müttefik Olma" politikaları önem kazandı.
Uluslararası yatırımları ülke ekonomisine kazandırmaya yönelik adımlar atılması ve uygulanmaya konulması	Uluslararası yatırımları ülke ekonomisine kazandırmaya yönelik adımlar atılması ve uygulanmaya konulması	Gerek Uluslararası Alanda Gerekse Ulusal Alanda siyasal, yönetsel ve ekonomi başta olmak üzere hareketliliğin Yoğun Olduğu Dönemler Olması	

Sonuç

Adnan Menderes ve Turgut Özal dönemleri, Türkiye'nin dış politika uygulamaları açısından incelendiğinde, her iki liderin de dış politika anlayışlarının ağırlıklı olarak Batı odaklı olduğu açık bir şekilde ortaya çıkmaktadır. Bu anlayış hem Menderes hem de Özal'ın, Türkiye'nin Batı ile olan ilişkilerini güçlendirme ve derinleştirme çabalarına dayanmaktadır. Her iki lider de Batı ile olan ilişkilerini pekiştirerek, Türkiye'nin uluslararası alanda daha aktif ve görünür bir rol üstlenmesini sağlamak için çeşitli girişimlerde bulunmuşlardır. Aynı zamanda, bu dönemler boyunca Türkiye'nin uluslararası ilişkilerde kendine güvenen bir aktör olma yönünde içten bir azim gösterdiği ve bölgesel liderlik iddiasının gücünü artırmaya yönelik çalışmaları dikkat çekmektedir. Her iki liderin karşılaştığı zorluklar ve fırsatlar, tarihsel bağlamda değerlendirildiğinde daha iyi anlaşılacaktır. Bu nedenle, karşılaştırmalar yapılırken, dönemsel ve küresel şartların titizlikle göz önünde bulundurulmasının büyük bir önem taşıdığı belirtilmelidir. Zira, her iki liderin döneminde yaşanan uluslararası gelişmeler, bölgesel çatışmalar ve küresel soğuk savaş dinamikleri, Türkiye'nin dış politikadaki pozisyonunu şekillendiren önemli faktörler arasında yer almaktadır.

Menderes'in yönetim anlayışı, Batı ile olan ilişkileri geliştirme yönünde ilerlemişken, Özal döneminde ise ekonomik reformların merkezde olduğu bir strateji izlenmiştir. Menderes, NATO üyeliği ve Marshall Planı gibi girişimlerle Türkiye'yi Batı'nın bir parçası haline getirmeye çalışmış, bu süreçte ülkenin Batı ile olan siyasi ve ekonomik bağlarını güçlendirmiştir. Özal ise, serbest piyasa ekonomisi ve dışa açılma politikaları ile Türkiye'nin ekonomik alandaki etkisini artırmayı hedeflemiştir. Bu iki liderin dış politikaları, Türkiye'nin uluslararası alanda daha görünür ve etkin bir rol üstlenmesi adına önemli adımlar olarak değerlendirilebilir. Menderes dönemi, özellikle Soğuk Savaşın erken dönemlerinde, Türkiye'nin Batı ile olan ilişkilerinin belirlenmesinde kritik ve belirleyici bir rol oynamış, Özal döneminde ise daha serbest bir ekonomik anlayışın yanı sıra, uluslararası kuruluşlarla olan ilişkilerin güçlenmesine zemin hazırlanmıştır.

Kaynakça

- Ataöv, T. (1969). Türk Dış Politikası Üzerine Düşünceler. Ankara Üniversitesi SBF Dergisi, 24(01). https://doi.org/10.1501/SBFder_0000001084
- Bağcı, H. (1994). Bosna-Hersek-Soğuk Savaş Sonrası Anlaşmazlıklara Giriş, Tarih Araştırmaları Dergisi, Cilt.16, Sayı.27 ss. 257-279.
- Bağcı, H. (2001). Türk Dış Politikasında 1950'li Yıllar, METU Pres.
- Balcı, A. , Gülener, M., E. (2018). Turgut Özal Dış Politikası: Amerikan Düzeninde Yeniden Konumlanma ve Otonomi Arayışı, Muhafazakâr Düşünce Dergisi, dergipark.org.tr/tr/download/article-file/1008496
- Doğan, M. Onur, (1991). 1980 Sonrası Türkiye'deki Model Değişikliğinin Dış Ticarete Yansımaları ve Türk Eximbank, İktisat İşletme ve Finans, Bilgesel Yayıncılık, vol. 6(68), ss. 60-70.
- Hale, W. (2003). Türk Dış Politikası 1774-2000, Mozaik Yayınları.
- Eroğul, C. (1998). Demokrat Parti Tarihi ve İdeolojisi, İmge Kitabevi.
- Karpat,K. (2012). Türk Dış Politikası Tarihi, Timaş Yayınları.
- Kiraz, S. (2020). Türk Dış Politikasının Bir Süreklilik Unsuru Olarak Barış Operasyonlarının İncelenmesi. Pamukkale Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi (41), 384-399. <https://doi.org/10.30794/pausbed.696867>
- Köni, H. (1988). II.Dünya Savaşı Öncesinde Türk Dış Politikası. Ankara Üniversitesi Türk İnkılap Tarihi Enstitüsü Atatürk Yolu Dergisi, ss.42-64.
- Matiç, U. (2017). *Ortadoğu Krizlerine Yönelik Demokrat Parti Dönemi Türk Dış Politikası*, (Yayınlanmamış Doktora Tezi). İstanbul Üniversitesi.
- Oran, B. (2003). Türk Dış Politikası, Cilt I, İletişim Yayınları.
- Oran, B. (1996). Türk Dış Politikası: Temel İlkeleri ve Soğuk Savaş Ertesindeki Durumu Üzerine Notlar. Ankara Üniversitesi SBF Dergisi, 51(01). https://doi.org/10.1501/SBFder_0000001913
- Sander, O. (2016). Siyasi Tarih 1918-1994, İmge Yayınları.
- Sönmezoğlu, F. (1998). Türk Dış Politikasının Analizi, Der Yayınları
- Şamiloğlu, A. R. (1991). Türkiye Açısından Truman Doktrini ve Stalin Diplomasisinin Hataları (M. Ahmedov, çev.). BELLETEN, 55(212), 239-256. <https://doi.org/10.37879/belleten.1991.239>

Bölüm 4

DİJİTALLEŞMENİN YEREL YÖNETİMLERE ETKİSİ: KARS BELEDİYESİ ÖRNEĞİ

Sevgi Keçeli Erciyas¹

---

¹ Arş. Gör. Dr., Kafkas Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi
ORCID ID: 0000-0003-3118-9099, skecelierciyas@gmail.com, sevgikeceli@kafkas.edu.tr

GİRİŞ

Bu çalışma dijitalleşmenin yerel yönetimler genelinde ve Kars belediyesi özelinde neden olduğu değişimin ortaya konulmasını amaçlamaktadır. Bilgi toplumuna geçişle birlikte öne çıkan dijitalleşme, günümüzde kamu ve özel sektör örgüt yapıları için görmezden gelinemeyecek bir konu haline gelmiştir. Dijital dönüşüm, sosyal ve yapısal değişimleri tetiklemiş, teknolojik gelişmeler insanların yaşam tarzlarını, alışkanlıklarını ve günlük rutinlerini değiştirmiş ve dönüştürmüştür. Dijitalleşme ile birlikte bireylerin kamu yönetimi ve dolayısıyla kamu hizmetine yönelik beklentileri değişikliğe uğramıştır. Kamu yönetiminde dijitalleşme ile vatandaşlık anlayışında değişimler meydana gelmiş, kamu hizmetinin temininde vatandaşa en yakın birim olarak görülen belediyelerin dijitalleşmesi ise kaçınılmaz bir hal almıştır. E-devlet uygulamalarının yerel düzeydeki yansımaları olan e-belediyeçilik ile geleneksel yönetim anlayışından bu yana örgütlerin temel hedefi olan etkinlik ve verimliliğin sağlanması hedeflenmektedir. Bu hedef doğrultusunda Kars belediyesi özelinde sunulan e-belediyeçilik uygulamaları aracılığıyla dijitalleşmenin sunmuş olduğu avantaj ve dezavantajlar değerlendirilecektir. Çalışmada öncelikle dijitalleşme, katılım, e-belediyeçilik, dijital belediyeçilik kavramları açıklanmakta, dijitalleşmenin kamu yönetimine olan yansımaları ve yerel yönetimlere olan etkileri irdelenmektedir. Belediyelerin gerekli teknolojik altyapıyı sağlaması ve hizmet sunumunu dijitalleştirilmesi, 21. yüzyılın kamu hizmeti anlayışını gerçekleştirmek için yeterli bir koşul mudur? sorusuna Kars Belediyesi örneğinde yanıt aranmış, teorik tartışmalar ve önerilerle çalışma sonuçlandırılmıştır.

1. DİJİTALLEŞME

Sosyal bilimlerdeki pek çok kavram gibi dijitalleşmenin herkes tarafından kabul edilen bir tanımı yapı(a)lması da yaratmış olduğu etkiler ortadadır. Dijitalleşme kavramı dijital kökeninden gelir ve Türk Dil Kurumu (TDK) bu kökeni “sayısal” ve “sanal” olarak tanımlamaktadır. Dijital kavramının tanımında geçen “sayısal” ifadesi, bilişim teknolojileri aracılığıyla 1 ve 0 rakamları arasında gerçekleştirilen kodlama sürecini ifade etmektedir (Klein, 2020: 998). Bu doğrultuda dijitalleşmenin sözlük anlamı ise “sayısallaşma” olarak geçmektedir (Türk Dil Kurumu, <https://sozluk.gov.tr/>, Erişim Tarihi 10.09.2024). Brennen ve Kreiss (2016) dijitalleşmeyi, toplumsal yaşamın bilgi ve iletişim teknolojileri vasıtasıyla yeniden şekillenmesi olarak tanımlamaktadırlar. Bu bağlamda, dijitalleşme, bireylerin özel hayatlarındaki günlük rutinlerinden çalışma hayatlarındaki iş yapma alışkanlıklarına kadar geniş bir değişim sürecini ifade eder. İçinde bulunduğumuz 21.yüzyılı ifade etmede kullanılan dijital çağ kavramı da bu değişimlerin yaşanıldığı (yaşanılmak zorunda kalındığı) dönemi ifade etmektedir (Işık, 2019). Dijital dönüşüm, hem bireylerin hem de örgütlerin değişimini kaçınılmaz hale getirmektedir. Kamu örgütleri açısından değerlendirildiğinde, dijitalleşme, çağın gereklerine ayak

uydurmak adına, bu örgütlerin işleyiş biçimlerinin ve faaliyetlerinin değişimini de zorunlu kılmaktadır. Dijitalleşme, örgütler için kaçınılmaz bir devrim olarak nitelendirilebilir ve bu süreç, örgütlerin kendi yapılarını yeniden tasarlamalarını zorunlu hale getirmiştir (Bounfour, 2016: 21). Bu bağlamda, kamu yönetiminde dijitalleşme, geleneksel yönetim anlayışından günümüze, yönetimlerin temel hedeflerinden olan etkinlik ve verimliliği artırmanın yanı sıra kamu değerini iyileştirmenin bir aracı olarak görülmüş ve dijital uygulamalara büyük önem verilmiş, verilmeye de devam edilmektedir (Keçeli Erciyas, 2024: 109; İkinci Özyardımcı, 2023: 72).

Bilgi ve iletişim teknolojilerindeki gelişmeler akabinde gündeme gelen dijitalleşme, yaşanan yüzyılın da dijital çağ olarak ifade edilmesine neden olmuştur. Yaşanılan dijital dönüşüm ile dosyaların yerini veri tabanları, kağıtların yerini bytler, kamu yönetiminin yerini dijital kamu yönetimi anlayışı almıştır (Keçeli Erciyas, 2024: 109; Bennet, 1998: 92). Dijital kamu yönetimi ile devlet ve vatandaş arasında güven temelli, erişilebilir, şeffaf, katılımcı ve verimli bir ilişkinin kurulması amaçlanmaktadır (Sobacı ve Yıldız, 2012). 1980’li yıllarda ortaya çıkan Yeni Kamu İşletmeciliği anlayışı çerçevesinde, kamu yönetiminde geleneksel yöntemlerin yetersiz kalması, bürokrasinin artması, vatandaşların hizmetlere ve yöneticilere ulaşmada yaşadıkları zorluklar gibi hoşnutsuzluklar, dijitalleşmenin önemli bir araç olarak görülmesine yol açmıştır. Bu yaklaşım, kamu hizmetlerinin daha etkin ve verimli sunulması için dijitalleşmeye olan ihtiyacı vurgulamıştır. Yeni Kamu İşletmeciliği ile dijitalleşmenin birlikte ele alınması, özellikle güven probleminin ortadan kalkması ve vatandaşların yönetime katılımının teşvik edilerek etkinlik ve verimliliğin artırılmasında önemli bir rol oynamaktadır. Dijitalleşme, şeffaflık ve hesap verebilirlik sağlayarak güveni artırırken, vatandaşların süreçlere daha kolay katılmalarını mümkün kılarak kamu hizmetlerinin daha etkili ve verimli bir şekilde sunulmasına katkıda bulunur (Dunleavy vd., 2005; De Vries, 2013).

Kamu yönetiminin dijitalleşmesiyle birlikte, yönetim literatüründe “dijital devlet”, “dijital yönetim”, “dijital yönetim”, “ağ devleti”, “ağ yönetimi”, “elektronik devlet (e-devlet)” ve “elektronik belediyeçilik (e-belediyeçilik)” gibi yeni kavramlar ortaya çıkmıştır. Bu kavramlar kısaca, dijital teknolojilerin kamu hizmetlerinin sunumunda ve yönetim süreçlerinde oynadığı rolü ve bu süreçlerin yeniden şekillenmesini ifade etmektedir. Devlet anlayışında ve devletin hizmet görme aracı olarak tanımlanan kamu yönetimi anlayışında yaşanan radikal dönüşümleri ifade eden bu kavramların, yönetim alanında birçok önemli sonucunu görmek mümkündür. Bu ifadeler, kamu hizmetlerinin sunumunda etkinliğin, şeffaflığın ve vatandaş katılımının artırılmasını sağlarken, aynı zamanda bürokrasiyi azaltarak daha esnek ve dinamik yönetim süreçlerinin oluşmasına katkı sunar (Hinnant ve Sawyer, 2007: 1511-1513; Kosorukov, 2017:3-5). Dijitalleşmenin yerel yönetimlere etkisinin belediyeler

ve Kars Belediyesi'nin sunmakta olduğu e-belediyeçilik hizmetleri çerçevesinde analizinin yapıldığı bu çalışmada ise takip eden başlıklarda belediye özelinde dijitalleşmenin neden olduğu değişimlere yer verilerek belirlenen örnek çerçevesinde kapsamlı bir analiz gerçekleştirilecektir.

2. BELEDİYE VE E-BELEDİYEÇİLİK

Farklı yönetim sistemlerine sahip olsalar bile, yerel yönetimler her yönetim türünde vatandaşlara en yakın hizmet birimi olarak toplumun ihtiyaçlarına hızlı ve etkili çözümler sunmada önemli bir rol üstlenir. Özellikle demokratik rejimlerde yerel yönetimlerin etkisi ve önemi oldukça büyüktür (Parlak, 2006: 338). Yerel yönetimler arasında ise belediyeler, hem nüfusun büyük bir kısmını barındırmaları hem de halka en yakın yönetim birimi olmaları nedeniyle ayrı bir öneme sahiptir.

Ülkemizde belediyeler, Osmanlı'dan Cumhuriyet'e intikal eden yerel yönetim birimleri olarak köklü bir geçmişe sahiptir (Eryılmaz, 2015:194) . Osmanlı döneminde farklı terimlerle ifade edilse de, yerel halkın ihtiyaçlarının karşılanması konusunda önemli bir birikim ve deneyim söz konusudur. Günümüzde belediyelerin birincil yasal dayanağı olarak 1982 Anayasası'nın 127. Maddesi zikredilir. İlgili maddede "Mahalli idareler; il, belediye veya köy halkının mahalli müşterek ihtiyaçlarını karşılamak üzere kuruluş esasları kanunla belirtilen ve karar organları, gene kanunda gösterilen, seçmenler tarafından seçilerek oluşturulan kamu tüzelkişileridir" denilmektedir. Bu ifade doğrultusunda ülkemizde yerel yönetim birimleri olarak belirtilen belediyelerin hangi durumlarda kurulacağı, görev ve yükümlülüklerinin neler olduğu ve bu görev ve yükümlülükleri yerine getirmek için gerekli olan geliri nasıl temin edeceği ise 5393 sayılı Belediye Kanunu ile düzenlenmiştir. İlgili kanunda belediye; "belde sakinlerinin mahallî müşterek nitelikteki ihtiyaçlarını karşılamak üzere kurulan ve karar organı seçmenler tarafından seçilerek oluşturulan, idarî ve malî özerkliğe sahip kamu tüzel kişisi" olarak tanımlanmaktadır. Kanun ifadesinden de anlaşılacağı üzere yerel ihtiyaçların yerinde tespiti ve teminini amaçlayan yerel yönetim birimi olan belediye yönetimi ile hizmetlerde etkinlik, verimlilik, şeffaflık, katılım gibi Yeni Kamu Yönetimi ilkelerinin gerçekleştirilmesi amaçlanmaktadır. Belediye, yerel hizmetlerin karşılanması için ilgili belde de ikamet eden seçmenler tarafından seçilen, idari ve mali özerkliğe sahip yerel yönetim birimidir (Parlak, 2006:63). Belediyeler, kamu hizmetlerinin temininde vatandaşın en yakın yönetim birimi olarak da ifade edilebilir (Karaca ve Öztürk, 2019).

Belediye tanımlarında öne çıkan kamu hizmeti ve yerel hizmet vurguları, bu kavramların da ayrı ayrı tanımlanmasını zorunlu kılmaktadır. Bunlardan kamu hizmeti devleti tanımlamada başvurulan temel kavram olarak, halkın ortak ihtiyaçlarına yönelik üretilen her türlü politikanın sunulmasını ifade etmektedir (Eryılmaz, 2021: 10; Taş ve Aydın, 2010: 4). Burada belirtilen

bu hizmetler direk devlet tarafından yerine getirilebileceği gibi onun denetim ve gözetimi altında da sağlanabilir. Ancak bir hizmetin kamu hizmeti olarak görülebilmesi bazı şartlara bağlıdır. Bunlar: yapılacak olan hizmetin kamu yararı amacını taşıyor olması ve hizmetin ya kamu kurumları tarafından ya da kamu kurumlarının gözetimi ve denetimi altında sunulacak olmasıdır (Gözler ve Kaplan, 2015: 227; Korkut, Kürşat ve Tetik, 2015).

Kamu hizmeti kavramına atfedilen anlamlar, aynı zamanda devlete atfedilen değer ölçütünü de göstermektedir. Eğer kamu hizmetleri sayıca fazla ve etkili ise bu, güçlü bir devlete; az ve yetersiz ise zayıf bir devlete işaret etmektedir (Kavruk, 2002: 15). 21. yüzyılda kamu yönetiminde yaşanan değişim ve dönüşümler, hizmet sağlama biçiminde de değişikliklere yol açmıştır. Geleneksel kamu yönetimi anlayışının günümüz ihtiyaçlarını karşılamakta yetersiz kalması, onu özel sektör yöntemlerini kullanmaya yönlendirmiştir. Kamu yönetiminde özel sektör yöntemlerinin benimsenmesi, özel sektörün müşteri odaklı anlayışının kamu sektöründe de vatandaş algısının yerini almasına neden olmuş; bu durum, kamu hizmetlerine ve kamu değerine bakış açısında önemli bir değişimi beraberinde getirmiştir. Kamu hizmetlerindeki değişim, aslında devletin genelinde yaşanan değişim ve dönüşümü de ifade etmektedir. Geleneksel yönetim anlayışının hantal ve katı yapısı, kamu hizmetlerinin bürokratik engellerle karşılaşmasına ve hizmetlerin etkinlik ve verimlilikten uzak bir şekilde sunulmasına yol açmaktadır (Keçeli Erciyas, 2024: 92). İşte bu doğrultuda kamu hizmetlerinin ve onların yereldeki ifadesi olan yerel hizmetlerin dijitalleşmesi belirtilen sorunlara çözüm aracı olarak ifade edilmektedir. Hizmetlerin dijitalleşmesi, geleneksel yönetim anlayışının hizmet sunma araçlarının da değişmesine neden olmuştur. Merkezi düzeyde “Elektronik- devlet (e-devlet)”, yerel düzeyde ise “Elektronik- belediyeçilik (e-belediyeçilik)” olarak adlandırılan ve kamu hizmetlerinin sunumunda dijital teknolojilerin kullanıldığı bu yöntemler, günümüz yönetim birimlerinin çağın gereksinimlerine uyum sağlamak amacıyla hayata geçirmek zorunda kaldığı araçlar haline gelmiştir.

E-devlet, Türkiye’de kamu yönetiminin dijitalleşmesinin en büyük ürünü olarak görülebilir (Delibaş ve Akgül, 2010). E-devlet, devletin sunduğu hizmetlerin bilgi ve iletişim teknolojileri aracılığıyla sunulmasıdır. Kamusal hizmetlerin dijitalleşmesi olarak özetlenebilecek bu uygulamalarla hedeflenen, etkili, şeffaf, hızlı, katılımcı ve daha düşük maliyetli bir yönetim anlayışının hayata geçirilmesidir (Sobacı ve Yıldız, 2012: 6; Şahin, 2016: 43). E-devlet uygulamaları, klasik yönetim anlayışının hiyerarşik yapısı ve güçlü otorite anlayışını esneterek, tüm paydaşların yönetim sürecine katılımını sağlamış ve yönetişim anlayışının gelişmesine katkıda bulunmuştur (Bennet, 1998).

Dijital belediyeçilik olarak da bilinen e-belediyeçilik, belediyelerin daha önce fiziki olarak sunduğu yerel hizmetlerin sanal ortamda sunulmasına işaret etmektedir. Dijitalleşme, bir yandan sürekli eleştiri konusu olan bü-

rokraşiyi azaltarak iş akışını hızlandırırken, diğer yandan kaynak ve zaman tasarrufu sağlayarak bütçeye olumlu katkılar sunmaktadır (Çetin ve Parlak, 2020). Böylece halka en yakın yönetim birimi olarak tasvir edilen belediyeler, hizmete de en yakın birimler haline gelmektedirler. E-belediyecilik uygulamaları ile dikey hiyerarşik yapı esnetilmiştir. Uygulama, karardan etkilenen tüm paydaşların katılımına imkan tanımakta ve böylece kararların daha demokratik bir şekilde alınması sağlanmaktadır (Keskin, 2011: 82). Ayrıca 5393 sayılı Belediye Kanunu, belediyelerin, yerel hizmetin temininde e-belediyecilik uygulamalarını kullanmanın gerekliliğini vurgulamaktadır.

E-belediyecilik uygulamaları, halkın katılımını artırarak öncelikle yerel demokrasinin, ardından ülke demokrasisinin gelişmesine katkı sağlayacaktır. Bu sayede hizmetler, etkin, verimli, şeffaf, yerinde ve yerel ihtiyaçlara uygun şekilde sunulacaktır. Henden ve Henden (2005:59) e-belediyecilik uygulamalarının sağlayacağı faydaları şu şekilde ifade etmektedir:

- E-belediyecilik, yönetimin yapılanmasını daha anlaşılır hale getirmiş ve alınan kararlara daha kolay erişim imkanı sağlamıştır.
- Hizmet sunumunda zaman ve mekân kısıtlamaları ortadan kalkacak ve hizmetlerin optimal bir şekilde sunumu sağlanacaktır.
- Hizmetlerin dijital olarak sunulması maliyetlerin azalmasını sağlayacaktır.
- Yönetime katılımın kolaylaşması, katılımı artıracak ve bireylerin aidiyet duygusunu güçlendirecektir.
- Hizmetin doğrudan dijital olarak sunulması belediye giderlerinin azalmasını sağlayacaktır.
- Bireylerin hizmetin her aşamasını takip edebilmesi, hem hizmet kalitesinin yükselmesine hem de yöneticilere duyulan güvenin artmasına katkı sağlayacaktır.

21. yüzyılda bilgi ve iletişim teknolojilerinde meydana gelen gelişmeler, modern örgütlerin köklü bir değişim sürecine girmesine neden olmuştur. Dikey, kumanda tipi yönetim ve iletişim modeli yerine yatay iletişim ve hiyerarşik yapı; merkeziyetçi yapı yerine adem-i merkeziyetçilik; yetki, görev ve sorumluluk dağılımının değişerek sorumluluğun tüm paydaşlarla bölüşülmesi; kamu politikalarının güven temelinde oluşturulmasının sağlanması bu değişimler arasında ilk dikkat çekenlerdir. (Reddick, 2012: 82). Dunleavy ve diğerlerinin (2006) çalışmalarında, dijital teknolojilerin kullanımının kamu yönetimine olan etkileri ayrıntılı bir şekilde sıralanmıştır. Dijital teknolojilerdeki bu ilerlemeler, kamu yönetiminin geleceğini şekillendirerek dijital çağ yönetişimi kavramını ön plana çıkarmıştır. Sınırların anlamını yitirmesi, devletleri küresel aktörlerle işbirliği yapmaya teşvik etmekte; dijital dönüşü-

mün bir tercih değil, bir zorunluluk olduğunun fark edilmesi ise hükümetlerin bu dönüşümü hedeflerine dahil etmelerine yol açmaktadır. Bu durum, kamu politikalarının da dijital dönüşüm doğrultusunda yeniden şekillendirilmesini gerektirmektedir.

3. YÖNTEM

3.1. Araştırmanın Amaç ve Yöntemi

Bu çalışma, dijitalleşmenin yerel yönetimlere olan etkisini Kars Belediyesi üzerinden analiz etmeyi amaçlamaktadır. Bu doğrultuda, 31 Mart 2023 yerel seçimleri öncesinde merkezi hükümet tarafından atanan kayyum aracılığıyla faaliyetlerini sürdüren Kars Belediyesi'nin hem merkezi desteği almasının hem de halk tarafından seçilen başkan vasıtasıyla yürütülen hizmetlerin e-belediyecilik uygulamalarına olan yansımaları incelenmektedir. Örneklem olarak Kars Belediyesi'nin seçilmesindeki en büyük etken, araştırmacının adı geçen belediyede ikamet etmesidir. Araştırmacının yaşadığı belediyenin yerel hizmetler karşısındaki tavrını bizzat deneyimlemesi, dijitalleşme konusunun en önemli yerel yönetim birimi olan belediyelerdeki yansımalarının analiz edilmesi isteğini doğurmuş ve çalışmanın temel nedeni olmuştur. Bu doğrultuda, Kars Belediyesi tarafından sunulan e-belediyecilik hizmetleri, ilgili belediyenin web sitesi aracılığıyla analiz edilmiştir. Yapılan analizde insan unsuru odaklı bir yaklaşım benimsenmediği için çalışma için etik komisyon raporu alınması gerekmemektedir.

4. BULGULAR

4.1. Kars Belediyesi'nin Dijitalleşme Deneyimi

Kars ili, "Türkiye'nin en eski Türkçe il adı olma unvanına" sahiptir. Kars ilinde merkez belediye dışında Akyaka, Arpaçay, Digor, Kağızman, Sarıkamış, Selim ve Susuz ilçe belediyeleri dahil olmak üzere toplam sekiz belediyenin olduğu görülmektedir. Resmi kayıtlara göre Kars ilinin nüfusu ise 278.335'tir (<https://nip.tuik.gov.tr/> Erişim Tarihi:18.09.2024).

Kars il belediyesinin internet sitesi üzerinden vermiş olduğu e-belediyecilik hizmetlerinin incelendiği bu çalışmada, belediye web sitesinde (<https://www.kars.bel.tr/>) yer alan bölümlere takip eden tabloda yer verilmiştir:

Tablo 1. Kars Belediyesi web sitesi ana sayfasında yer alan bölümler

Kurumsal	Cumhurbaşkanı, Başkan, Başkan Yardımcıları, Müdürlükler, Meclis Gündemleri, Meclis Kararları, Teşkilat Çalışması, Performans Programları, Stratejik Planlar, Gelir Tarifesi
Kars	Kars Tarihi, Belediye Tarihi, Muhtarlıklar, Gezilecek Yerler, Fotoğraflarla Gazi Kars
Güncel	Haberler, Duyurular, Video Galeri, Faaliyet Raporları
İlanlar	Askı İlanı, İhale İlanları, Valilik İhale İlanları
Kanunlar	Yönetmelikler, Yönergeler
Kent Bilgi Sistemi	-
İletişim	-
e-devlet	-
e-belediye	-

Kaynak: Kars Belediyesi Resmi Web Sitesi, 2024.

Belediye sitesi Türkçe yayın yapmakta olup, web sitesinin üst kısımda yer alan amblemlerle belediyey ait sosyal medya hesaplarına da ulaşılmaktadır. Web sitesi; “Kurumsal”, “Kars”, “Güncel”, “İlanlar”, “Kanunlar”, “Kent Bilgi Sistemi” ve “İletişim” ana sekmelerinden oluşmaktadır. Bunlardan Kurumsal sekmesi altında Cumhurbaşkanı, Kars Belediye Başkan ve Yardımcıları, geçmiş dönem belediye başkanları bilgisine yer verildikten sonra il müdürlüklerine yer verilmiştir. Burada yer verilen Özel Kalem, Muhtarlık, Bilgi İşlem, Hukuk İşleri, Mali Hizmetler, Destek Hizmetleri, Park ve Bahçeler, Temizlik İşleri, Zabıta, İtfaiye, İşletme Kar ve İştirakler, İnsan Kaynakları ve Eğitim, Yazı İşleri, Fen İşleri, İmar ve Şehircilik, Veteriner İşleri, Kültür ve Sosyal İşler, Teftiş Kurulu, Su ve Kanalizasyon İşleri, Yapı ve Kontrol, Ulaşım Hizmetleri Müdürlüklerinin belediyenin internet sitesinde sadece teşkilat yapısını ortaya koyacak şekilde konumlandığı görülmektedir. Yine aynı sekme altında belediyenin meclis gündemi, meclis kararları, stratejik plan, performans programları ve gelir tarifesine yer verildiği görülmektedir. Belediyenin stratejik planları, 2020-2024 ve 2025-2029 dönemlerini kapsayan iki ayrı plan halinde bulunmaktadır. 2025-2029 Stratejik Planı’nda, belediyenin dijitalleşmesinin gerekliliği vurgulanmış ve bu dijitalleşmenin, katılımçılık ile kentlilik bilincinin geliştirilmesi doğrultusunda orta vadeli hedefler arasında gerçekleştirilmesi amaçlanmıştır. Ayrıca bu planda e-belediye Bilgi Sistemi Projesinin tamamlanması amaçlanmaktadır (Kars Belediyesi, 2025-2029 Stratejik Planı).

Belediye internet sitesinde yer alan Kars sekmesi altında ise Kars tarihi, belediye tarihi, muhtarlıklar, gezilecek yerler ve fotoğraflarla gazi Kars sekmeleri bulunmakta, bunlardan belediye tarihi sekmesi altında herhangi bir içerik bulunmamaktadır.

Güncel sekmesiyle de belediyeye ait duyuruların yapıldığı, haberlere yer verildiği ve faaliyet raporlarına yer verildiği görülmektedir. Burada 2012 yılından 2023 yılına dek faaliyet raporlarının açık olduğu görülmektedir. İlanlar sekmesinde askı, ihale ve valilik ilanları bulunmaktadır. Kanunlar ve kent bilgi sistemi sekmeleriyle de belediyenin yasal mevzuatı ve kentin coğrafi sistemine yönelik bilgilere yer verilmektedir.

Tablo2. Kars Belediyesinin e-devlet Aracılığı ile sunulan e-belediyecilik hizmetleri

Hizmet Kategorisi	Hizmet Adeti
Arsa ve İmar	0
Etkinlikler ve Faaliyetler	0
EBYS Evrak İşlemleri	1
Eğitim/Kurs ve Kütüphane	0
Encümen, Meclis ve İhale	0
Hayvan Sahiplendirme	0
Defin	0
Nikah	0
Sosyal Yardım	0
Sicil, Ruhsat, Vergi ve Ödeme	0
Su Aboneliği	0
Talep, Öneri ve Bilgi Edinme	0

Kaynak: e-devlet portalı üzerinden yazar tarafından tablolaştırılmıştır

Kars Belediyesinin web sitesi aracılığıyla e-belediyecilik ve böylelikle yerel hizmetlerin dijitalleşmesinin incelendiği bu çalışmada, belediye web sitesinin yerel halkın katılımına, talep ve isteklerini iletmesine, belediyeye ait işlemlerini (başvurular, nikah işlemleri, abonelik işlemleri, fatura ödemeleri) yapmasına, belediyeye talep, istek ve önerilerde bulunmasına imkan vermediği görülmektedir. Yapılan incelemede vatandaşların e-devlet aracılığı ile Kars Belediyesi üzerinden yapacağı tek işlemin EBYS Evrak İşleme sekmesi altında Elektronik Belge Yönetim Sistemi Evrak Doğrulama işleminin olduğu saptanmıştır.

5. SONUÇ VE ÖNERİLER

21. yüzyıl, dijital çağ olarak nitelendirilmektedir. Bilgi ve iletişim teknolojilerindeki ilerlemeler, hayatımızın neredeyse her alanını değiştirmiş ve ona yeni bir boyut kazandırmıştır. Dijitalleşme, yalnızca sosyal yaşamımızı değil, aynı zamanda iş dünyasını da derinlemesine etkilemiştir. Özellikle veri analitiği, yapay zeka, bulut bilişim ve mobil teknolojilerin yaygınlaşmasıyla birlikte, dijital dönüşüm artık bir seçenek değil, zorunluluk haline gelmiştir. Bu zorunluluk, devlet yönetim biçimlerinde de kendini göstermektedir. Kamu hizmetlerinin sunumunda merkezi düzeyde e-devlet, yerel düzeyde ise

e-belediyeçilik uygulamaları, dijitalleşmenin en önemli yansımalarından biri olarak kabul edilmektedir.

Örgütlerin etkinlik ve verimliliğin arayışları ile kamu hizmetlerinin dijitalleşmesi arasında doğrudan bir ilişki kurulabilmektedir. Dijital yöntemlerle katılımın yaygınlaştırılması ve sağlanması, aynı zamanda demokratik ilkelere uygunluğu gösterirken, yönetimin şeffaflık ve hesap verebilirlik düzeyini de artırmaktadır.

Bu çalışma, Kars Belediyesi'nin dijitalleşme süreci ve e-belediyeçilik uygulamalarının mevcut durumunu, belediyenin web sitesi aracılığıyla sunduğu hizmetler doğrultusunda analiz etmiştir. Elde edilen bulgular, Kars Belediyesi'nin, diğer birçok belediye ile kıyaslandığında, e-belediyeçilik hizmetlerini halkın kullanımına tam anlamıyla sunmadığını göstermektedir. Belediyenin web sitesi, daha çok belediye teşkilatı, faaliyet raporları ve stratejik planlar gibi bilgilendirici içeriklere yer verirken, abonelik işlemleri, fatura ve vergi ödeme, beyan görüntüleme veya vatandaşların talep ve önerilerini iletebilecekleri dijital platformlar gibi temel e-belediyeçilik hizmetlerine olanak tanımamaktadır. Günümüzde, yerel yönetimlerin halka en yakın kamu kurumları olarak, vatandaş katılımını sağlamada önemli bir role sahip olduğu açıktır. Bu katılımın sağlanmasında dijital araçlar büyük bir öneme sahiptir. Kars Belediyesi'nin de çağın gereği olan bu dijital dönüşümü gerçekleştirmesi ve e-belediyeçilik uygulamalarını hayata geçirmesi kaçınılmazdır. E-belediyeçilik hizmetlerinin etkin bir şekilde kullanılması, belediyenin kırtasiyecilik masraflarını azaltacağı gibi, hizmetlerin daha hızlı, verimli ve vatandaş odaklı bir şekilde sunulmasına da katkı sağlayacaktır. Belediye başkanının görevde yeni olması ve henüz dijital altyapının tam anlamıyla kurulmamış olması bu eksikliklerin başlıca sebepleri arasında görülse de, belediyeye önceden atanan kayyumların merkezi yönetim gücünü kullanarak bu konuda adım atmamış olmaları da dikkat çekici bir bulgudur. Ayrıca, şehrin internet altyapısının yetersizliği ve yerel halkın dijital okuryazarlık seviyesinin düşük olması da, e-belediyeçilik uygulamalarının kullanımını sınırlayan faktörler arasındadır.

Sonuç olarak, Kars Belediyesi'nin dijitalleşme sürecini hızlandırarak, halkın ihtiyaçlarına cevap verebilecek nitelikte e-belediyeçilik hizmetlerini sunması elzemdir. Bu bağlamda, belediyenin dijital altyapısını güçlendirmesi, yerel halkın dijital okuryazarlık seviyesini artırmaya yönelik eğitim programları düzenlemesi ve web sitesini halkın ihtiyaçlarını karşılayacak şekilde geliştirmesi gerekmektedir. Bu adımlar, yerel demokrasinin güçlenmesine ve halkın belediyeye olan güveninin artmasına da önemli ölçüde katkı sağlayacaktır.

KAYNAKÇA

- Bennet, T. J. (1998). “Yeni Bilgi Teknolojisi ve Refah Değişen İş Dünyası” (Çev. Cahit Güran). *Liberal Düşünce*, 83-119.
- Bounfour, A. (2016). “Digital Futures, Digital Transformation”. *Progress in IS*, 10, 978-973.
- Brennen, J. S., & Kreiss, D. (2016). “Digitalization”. *The International Encyclopedia of Communication Theory and Philosophy*, 1-11.
- Parlak, B., & Çetin, M. Ş. (2020). Bir İmkân Olarak Dijitalleşme ve Dijital Belediyecilik: Muş Belediyesi Örneği. *TESAM Akademi Dergisi*, 10(2), 591-610.
- De Vries, J. (2010). “Is New Public Management Really Dead?”. *OECD Journal on Budgeting*, 1, 1-5.
- Dunleavy, P., Margetts, H., Bastow, S., & Tinkler, J. (2006). “New Public Management is Dead-Long Live Digital-Era Governance”. *Journal of Public Administration Research and Theory*, 16(3), 467-494.
- Delibaş, K., & Akgül, A. E. (2010). “Dünyada ve Türkiye’de E-Devlet Uygulamaları: Türkiye’de E-Demokrasi ve E-Katılım Potansiyellerinin Harekete Geçirilmesi”. *Sosyoloji Araştırmaları Dergisi*, 13(1), 100-144.
- Ekinci Özyardımcı, E. (2023). *Türk Kamu Bürokrasisinde Dijitalleşme: Dönüşüm, Ülke İncelemeleri ve Model Önerisi*. Yayınlanmamış Doktora Tezi, Ankara Hacı Bayram Veli Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara.
- Eryılmaz, B. (2015). *Kamu Yönetimi: Düşünceler-Yapılar-Fonksiyonlar-Politikalar*. Bursa: Umuttepe Yayınları.
- Gözler, K. & Kaplan, G. (2015). *İdare Hukukuna Giriş*, Bursa: Ekin Yayınevi.
- Henden, H.B. & Henden, R. (2005), “Yerel Yönetimlerin Hizmet Sunumlarındaki Değişim ve E-Belediyecilik”, *Elektronik Sosyal Bilimler Dergisi*, www.e-sosder.com, S.4(14), ss.48-66.
- Hinnant, C. C., & Sawyer, S. B. (2007). Technological innovation in public organizations through digital government. In *Encyclopedia of digital government* (pp. 1511-1518). IGI Global.
- Işık, A. (2019). *Dijital Çağda Demokrasinin Dönüşümü*. Yayınlanmamış Doktora Tezi, Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul.
- Karaca, Y., & Öztürk, N. K. (2019). Yeni nesil belediyecilik: Dijital belediye uygulamaları. *Uluslararası Yönetim Akademisi Dergisi*, 2(3), 528-537.
- Kavruk, H. (2002). *Türkiye’de Anakent Belediyeciliği ve Kent Hizmetlerinin Yönetimi*. Ankara: Hizmet-iş sendikası.
- Keçeli Erciyas, S. (2024). *Türk Kamu Yönetiminde Manevîyat: Bazı Kamu Örgütleri Üzerine Nitel Bir İnceleme*. Yayınlanmamış Doktora Tezi, Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara.

- Klein, M. (2020). "İşletmelerin Dijital Dönüşüm Senaryoları-Kavramsal Bir Model Önerisi". *Elektronik Sosyal Bilimler Dergisi*, 19(74), 997-1019.
- Korkut, G., Kürşat, O., & Tetik, A. (2015). "Yeni Kamu Yönetimi Anlayışı ile Değişen Kamu Hizmeti ve Türkiye İş Kurumu". *İş ve Hayat*, 1(2), 107-135.
- Kosorukov, A. A. (2017). Digital government model: Theory and practice of modern public administration. *J. Legal Ethical & Regul. Issues*, 20, 1.
- Parlak, B. (2006), "Avrupa Birliği Perspektifinden Merkezi Yönetim - Yerel Yönetim İlişkileri", Avrupa Perspektifinde Yerel Yönetimler (Ed. Hüseyin Özgür, Bekir Parlak), Alfa-Aktüel Yayınları, İstanbul.
- Parlak, B., & Çetin, M. Ş. (2020). Bir İmkân Olarak Dijitalleşme ve Dijital Belediyecilik: Muş Belediyesi Örneği. *TESAM Akademi Dergisi*, 10(2), 591-610.
- Reddick, C. G. (2012). *Public Administration and Information Technology*. Burlington, MA: Jones & Bartlett Learning
- Sobacı, M. Z., & Yıldız, M. (Eds.). (2012). *E-Devlet: Kamu Yönetimi E Teknoloji İlişkisinde Güncel Gelişmeler*. Ankara: Nobel.
- Taş, İ. E. (2010). Küreselleşme, Kamu Yönetimi ve Kamu Hizmeti, Küreselleşme Karşısında Kamu Yönetimi ve Hizmeti, Editörler: Ahmet Hamdi Aydın, İ. Ethem Taş, Meltem Kılıç ve Zehra Gül, sf, 3-8.